

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 41 (17178)

2006 чылдың
АПРЕЛЬ 18,
вторник

Номери парлагже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 16.00
Садар өртээ – 4 рубль.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

БАШКЫЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Апрель 14-те Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак Таңды кожунда национал төлевилелдерниң боттанып турарының байдалын хынап чораан.

Ажыл-херекчи ужуражылгаларны Дүрген сумузунун чагырыкчызы Юрий Оюн-биле эгелээн. Сумуда хууда дузалал ажыл-агыйын сайзырадыры-биле банк таварыштыр акша чээлдин улустуң ап турарының эвээш болганын Чазак Даргазы эскерген. «Өөредилге» национал төлевилелге хамаарыштыр Сосновка ортумак школазын база көрүп чораан. Школа директору Уран Салцак келге аалчыларга класс кабинеттерин, тускай өрээлдерин көргүскен. Школаның диш эмнээр өрээлинде амгы үениң эмнээшкин дерилгезин тургускан. Ол ышкаш

бичии уругларның ниити мага-бот сайзырадырынга тускайлаттыганын өрээлди Дарга сонуургаан. Ооң соонда башкылар-биле ужуражылгага «Өөредилге» деп төлевилелдин дугайында, ону боттандыраарының ажыктыын, чугула херегин болгаш дузазын чугаалашкан. Ш.Д.Ооржак дараазында Таңды кожунунун төп эмнелгезинге барган болгаш «Кадыкшыл» национал төлевилелдин херек кырында канчаар күүсетинип турарының байдалы-биле танышкан. **Бистиң корр.**

Селектор хурал

БЕЛЕТКЕЛИН ЧУГААЛАШКАН

Бо чылдың апрель 13-те РФ-тиң Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле федералдыг агентилел селектор хуралды эрттирген. Хуралга ТР-ниң Бойдус курлавырлар яамызының сайыды С.К.Долгар, РФ-тиң ОБЯ-ның Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң төлээлери, бойдус камгалал органнарының ажылдакчылары, арга-арыг ажыл-агыйларының директорлары киришкеннер.

Селектор хуралга чугаалашкан кол айтырыг, өрттүн айылдыг сезонунга белеткел ажылдарының түннелдеринин дугайында болган. Селектор хуралды Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле федералдыг агентилелдин удуртукчузу В.П. Рошупкин ажыткаш, бодунун чугаазына РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң Сык-

тивкарга болган чугаазынче хуралдын киржикчилеринин кичээнгейин угландырган болгаш арга-арыг ажыл-агыйларының моон соңгаар сорулгаларына доктааган. Кол удуртукчунун соонда, арга-арыг камгалалының болгаш хайгааралының талазы-биле эргелелиниң начальниги А.А. Кас-

паров, саң-хөө хандырылганының ажыл-чорудулганының талазы-биле, экономика-саң-хөө эргелелиниң начальниги Л.А. Титова чүве чугаалааннар. Арга-арыг өрттеринге удур белеткел ажылдарының канчаар чоруп турарының дугайында чамдык девискээр агентилелдери хуралга чугаалап, чедир кылдынмаан ажылдар талазы-биле төптен дузалажырын дилээн айтырылганы көдүрген. Ниитизи-биле бо чылдың чакы өрттеринге удур белеткел ажылдары Россияда багай эвес чоруп турарын селектор хуралга демдеглээн. **Бистиң корр.**

Номчукчунун бодалы, туружу

ТЫВА ТӨРЕ, ШАЖЫН, ЧОН – ОЖУКТУҢ ҮШ ДАЖЫ

Ыдыктыг Далай-Лама Башкывыстың эгээртинмес энерелин бодап, Тыва Республиканың Чазак Даргазы, амгы үеде Тыва-выстың хундус – Хүнү, дүне – Айы Шериг-оол Дизижиковичинин чонга, сонгукчуларга Кыйгырылганын «Шын» солунга номчааш, бо чүүлду бижидим.

Бүгүдени билип чоруур Будда-даа эвес, бүргеп кээр булут база эвес, бөдүүн хелиң сагылдыг-даа болзумза, Россияның Хоойлузун хамааты арга-биле көөр, сонгукчу эрге-хүлээлгени хүлээп көөр амытан-дыр мен. Россияның Хоойлузун билбези – хоозурал, сагывазы – санда-раашкын. Ынчалзажок, Хоойлуну чогаадып, тургузуп турарлар ада-өгбелерниң чаагай чаңылдарына даяныры чугула, чогаадып алган хоойлуларын боттары ыяк сагыры – буян.

Бурунгуларымның бижиттинмээн алдын хоойлузун бодап ор мен: «Чоннуң караа – кескү, кулаа – дыбыжы», «Эжинде ине үдү дег караны эскерип, а бодунда тевене дег караны эскербези – эпчок». Эрткен үелерниң хир-чамын эгитпейн, үнген хүннүң үүлээнде хир тургуспазын кызыдар.

Экономика, чаагай амыдырал-биле холбашкан айтырылганы ыдыктыг Далай-Лама Башкывыстың суртаалындан бүгүде чон, номчукчулар эки билер. Чаагай амыдырал боду чедип келбес. Кижини бүрүзү кара дерин үндүрер, угаан-сарылың уткашынарлыг углаар. Чүгле Чазак Даргазынче шыгаары – чүүлдүг эвес.

А политика дугайында ыдыктыг Башкывыс мону сүмелеп турар (чүгле орус дылда, орус дылды онза билер улус очул-

дуруп болур). Мээң өңчүм — өндүр чонумга өөрүшкүмде, Өргүп чор мен, алгап чор мен. Аас-кежиим – амылыг бүрүзүнге бараанымда, Арыг сагылымда, арыг сеткилимде.

Бот-хууда хайыралыг Дарга-выс Шериг-оол Дизижиковичинин бүгүдеге буянын алгаар, йөрээр үүлелиг болганым – шажын-чүдүлгем ачызы.

1992 чылдың (Мечи чылы) сентябрьның (Мечи айы) 19-тан эгелээш, Тыва Республиканың Чазаа, Баштыңы, баштайгы Президентизи шажын-чүдүлгевисти катап эгидип, делгеридиринге бүгү талагы деткимчези – деңнеп четпес буян.

Чеже-даа Россияның хоойлузу шажын-чүдүлгени күрүнден ылгай көрүп турза, Тыва Республиканың Чазак Даргазы шажын-чүдүлгениң ажыл-чорудулганын шапкынчыдып турарын бүгү чон билип, солун-сеткүүлдерден, радио, телевидениеден эскерип көрүп турар. Бойдузуvus чымчап турар.

Янзы-бүрү солуннарда Чазак Баштыңынче шоглаан, шынга дүүшпес чүүлдер – авторларның боттарына эпчок боордан башка, Чазак Баштыңына хора эвес, а харын хаянын чаңгызы алгырган ээниң бодунче эгли бергенинге демей.

Тыва төре, бурунгуларывыс эртеми – шажын, чон – бо үш, шынап-ла, Тыва өөвүске ожуу-вустуң үш дең дажы-биле демей, демниг, кады чаңгыс аайланыр алдын үевис келген.

Тэнзин ЦУЛТИМ,
хелиң, номчукчу.

«ШЫН» – 2006

2006 чылдың май 9-та Тываның 5 чылы аттыг стадионга Улуг Тиилелгениң 61 чыл оюнга тураскааткан «Шын» солуннунуң шаңналы дээш тыва национал хурешке чаңчыл болган маргылдаа болуп эртер.

«Шын» солун — Тываның социал-экономиктиг, культурлуг хөгжүлдезин чырыдарына, шиитпирлээринге киржип турар кол парлагалга органы болбушаан, тыва национал хурешти сайзырадып, ону аныктар ортузунга непередириңге хөй-хөй чылдарда бодунун төлөптиг үлүг-хуузу кирип келген. Республиканың шыырак дээн мөгелери «Шын»

солуннунуң шаңналы дээш маргылдаага киржип, аңаа шаңналдыг черлерни ап чорааш, улуг спорттун делгем оруунче кирген дээрзин айтып каары чугула.

Хуреш май 9-та 14 шакта Тываның 5 чылы аттыг стадионга эгелээрин дыңнадып тур бис. Аңаа республиканың болгаш найысылалдын эң шыырак мөгелери киржир.

Маргылдаа колдуунда деткикчилерниң идепкейлиг киржилгези-биле эртип келген.

Бай-шыырак организациялары, сайгарлыкчылары, тыва хурештин мөгейкичилерин «Шын» солуннунуң шаңналы дээш эртер бо маргылдаага деткикчи бооп киржирин улуу-биле диледвис.

БАШТАЙГЫ ДЕТКИКЧИЛЕР

1. ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак.
2. ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Д.Д. Ооржак.
3. Садыг бажыңы «Гаруда».
4. Республиканың одаар чүүлду садып-сайгарар конторы (начальниги А.Д. Ооржак).
5. Республиканың Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле аген-

6. ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты М.К. Куулар.
7. Күрүнениң механизастаттынган ажылдар чорудар эргелели (начальниги С.В. Есипов).
8. «Федералдыг автоорук М-54 «Енисей» эргелели (начальниги С.С. Санаа).
9. «ВЕСТ-Офис» КХЭ садыг-

10. «Юбилейный-001» автобүдүрүлгө.
 11. Кара-Хөл суму чагыргазы (чагырыкчы А.Д. Иргит).
 12. Кызыл кожунунуң Ээрбек сумузунда арат Алаш-оол Монгуш.
- Деткикчилерниң кээри уламчылап турар.

«КХЭ BEST-ОФИС» садыг-бүдүрүлгө фирмазы

Кажан чурт рынок экономиказынче шилчип кирип турда, дыка-ла хөй будулгаазынар турган болду ийин. Социалисттик планныг экономикадан, рынокче шилчип кирери-кижилерге белен эвес айтырылганын бирээзи болган. Оон бээр ам 15 чыл эртип тур. Будун чурттуң, оон иштинде бистиң республикада рыноктуң

негелдезинге дүүштүр янзы-бүрү акционер нитилелдер, эштежилгелер, фирмалар, компаниялар, хуу биче бүдүрүлгелер чурттакчы чоннуң негелдезинге дүүштүр ажылдап, бут кырында туруп келген дизимзе, ында частырыг чок. Оларның ачы-дузазын чурттакчы чон көрүп, өөрүп четтиргенин илередип чоруур.

ДААРТАГЫ ХҮНГЕ БҮЗҮРЭЛДИГ

Чижилгелиг рынок экономиказының сайгарылгазынга бистиң аныяктарывыстың киржип чоруурунга кым өөрүвес боор. Олар ам хамыктың мурнунда чоруп орат. Социалисттик гвардиянын кадрларының бир талазында, назы-хары улгаткан, ийи талазында, оларның бодалы, арга-мергежили-даа рыноктан ыракта чыдып калган дизимзе, частырыг чок. Бо үениң аныяк кижилери, рыноктуң негелдезинге дүүштүр эртем-билигни чедип алган, дидим, бурунгаар көрүштүг, даартагы хүнге бүзүрелдиг сайгарлыг, ажылдап чоруур боор-дур.

Мен бо чүүлүмге көңүс аныяк сайгарлыкчы «КХЭ BEST-ОФИС» садыг-бүдүрүлгө фирмазының директору Мерген Максимович Шогжалдың кылып чорудуп турар ажыл-ижин, чонунга чедирип чоруур ачы-дузазын кысказы-биле номчукчуларга таныштырып көрейн. Чүге бо чүүлдү бижий бер-

экеп садып эгелээн. 1993 чылда хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгелери чурттарның рыногунче үнген. 1997 чылдан эгелээш, Россияның иштинде хоорайларга боттарының салбырларын ажыдып эгелээн. 2003 чылдан эгелээш, боттарының заводун ажылдаткаш, Россияның 21 хоорайларынга, Украинага, Болгарияга, Белоруссияга, Грузияга болгаш Казахстанга салбырларын ажыткан. Россия Федерациязының 89 регионнарының 81-инде 820 ажыг сайгарлыкчылар-биле харыл-заалыг ажылдап турар.

ап турар. Садып алыкчыларның-даа, организацияларның сейфке негелдези дыка улуг болур-дур — диди.

Мерген Максимовичниң чугаалап органы-биле боо шыгжаар сейфти көрүп чеде бердим. «Беркут» деп сейфтиң өртээ 7600 рубль, «Арсенал» деп сейфтиң өртээ 12226 рубль. Шынын чугаалаар мен, бо уеде чамдык кижилерде 2-3-даа боо бар апарган. Окчепсек-биле холбашкан кемниг херектер үүлгедиглери бо-ла болу бээр болгай. Боону эдилеп чоруур кижилер ону сейфке шыгжаары эргежок чугула дээрзин хоойлуда айтып турар. Аңчылар болгаш боо эдилеп чоруур кижилерге бо сейфтерни садып алырын сүмелээр-дир мен. Бир эвес кедизин бодаар болза, бо өртеп көңүс улуг эвес. Бир талазында, боону шыгжаарынга, ийи талазында, ону камгалаарынга дыка эптиг-дир

Сарыг-оолдун кылып каанын сонуургадым. Ону организациялар садып ап турар дээр улус болду. Чамдык организацияларга, ол хамаанчок муниципалдыг тургузулганың албан черлеринге күрүнениң сүлде демдектери чок турарга кайгаар кижилер мен. Ону кайыын-даа чагыдып, кылдыртып турбайн, бо фирмадан садып алып болза, дыка-ла эптиг. Кылып каанының шынарының дугайында чугаалап ораарым ол-дур ийин.

Борта бир онзалап демдеглер каар чүүл чүл дизе, фирма чүгле бараан садып-сайгарып турар эвес, олар боттары продукцияны бүдүрүп, сайгарып турары дыка таарымчалыг болгаш келир уеде перспективазы улуг-дур деп көрүп турдум. Мерген Максимович-даа, оон эштери көңүс аныяк оолдар бо рынок экономиказының берге үезинде бот-башкарып ажылдап, чонунга, садып алыкчыларга ажыктыг фирманы тургузуп, ачы-дузазын чедирип чоруурунга кым өөрүвес боор. Билиг-мергежили четчир, рыноктуң нарын хоойлузунга дүүштүр ажылдаарының аргазын тыва берген болгаш олар даартагы хүнге бүзүрелдиг бурунгаарлап ораарлар. Каш чылдар эртерге, бо фирманың салбырлары республиканың өске хоорай-

«КХЭ BEST-ОФИС» садыг-бүдүрүлгө фирманың директору Мерген ШОГЖАЛ.

ларынга туруптар дээрзинге бүзүрөп болур. Ындыг сорулганы олар мурнунга салып алган боор дээрзинге идегеп каайн.

Сергей ХЕРТЕК. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

деп көрүп турдум.

Бо-ла бүгү сейфтерни Мерген Максимович Красноярск хоорай таварыштыр Москвада төп компаниядан ап турар. Фирманың бир кол чорудуп турар ажылы — офис мебели хандыраы болуп турар. «Бир эвес офис ажыдар дээн кижилер бо фирмага чедип кээр болза, компьютерден эгелээш, канцелярия бараанынга чедир бүрүнү-биле хандырыптар мен» — деп, Мерген Максимович чугаалап орду. Мен, шынап-ла, көрүп турдум, шак ынчаар долузу-биле хандырыптар кылдыр фирма тургустунган болду.

— Фирма тургустунганындан бээр чаа дөрт чыл чедип орадыр, кандыг бергелерге таварыштыңар, сайгарлыкчыларны бергедедип кээр бир айтырылгар — үндүрүлгөр боор чүве, ол талазы-биле байдалыңар кандыгыл, Мерген Максимович?

— Бергелер турбайн канчаар, ону колдуу ажып эрте берген бис деп чугаалап болур. Ынчалза-даа бистиң фирмавыс үш аңгы черде турар, ол арай таарымча чок болуп турар. Ам мында («Мөңгүлек» аалчылар бажыңының ийги каадында) сейфтер, демир шкафтар, мебель садып турар-дыр бис. Гагарин кудумчунда компьютерлер, канцелярия барааннарын садып турар. База бир эки чүве мебельдерни боттарывыс кылып турар болгаш оон өртээ садып алыкчыларга таарымчалыг болуп турар, ол база бир аңгы черде турар. Шупту чаңгыс черге турган болза, дыка таарымчалыг болур, удуртурда-даа эки. Аренда-даа өртээн төлээрде чик болгай.

Үндүрүлгөрдө бистиң өревис чок, ол талазы-биле хомудалывыс-даа чок. Шынын-на чугаалаар мен, улуг бүдүрүлгелер ышкаш хөй үндүрүг төлөвейн турар болгай бис. Бисте ниитизи-биле 25 ажылчын ажылдап турар, оларның ажыл төлөвиринде өревис чок, доктаамал төлөп берип турар бис.

Мээң бо фирмага чоруп тургаш база бир сонуургаан чүүлүм, Россияның болгаш Тываның күрүнениң национал сүлде демдектерин азы туктарын болгаш сүлдезин дыка чараш кылдыр ус-шевер, фирманың ажылдакчызы Чингиз

дин дизе, бистиң солунувус республиканың эн кыдыкы булуңнарынга чедип, номчукчуларның үнелелин ап чоруур болгай. Бистиң найысылалывыс Кызыл хоорайда чеже садыг, чеже фирма, чүну садып турарын көдээ кижилер хамаанчок, хоорайда чурттап чоруур боттарывыс безин билбейн баар бис. Мерген Максимовичниң фирмазында көдээ кижилерге тааржыр ховар барааннар, сайгарлыкчыларга тааржыр этсеп бар боорга, чон сонуургай бээр чадавас боор дээш бижидим.

«КХЭ BEST-ОФИС» садыг-бүдүрүлгө фирмазы колдуунда офис мебели, компьютерлер, организастиг техника, сейфтер болгаш канцелярия барааннары-биле садып алыкчыларны хандырып турар. Мээң бо фирмага онзагай сонуургаан барааным — сейфтер. Бичии чүгле документилер, акша-төгериң сугар 3395 рубльдин сейфтеринден эгелээш, улуг бүдүрүлгелерниң ажыгларынга таарымчалыг, өрттенмес 26117 рубльдин сейфтеринге чедир бар. Бир эвес оларның марказын санаар болза, 30 хире янзы-бүрү сейфтер бар-дыр деп көрүп турдум. Оларны колдуунда даштыкы чурттарга, чамдызын компанияның Москвада заводунга бүдүрүп кылган.

Москва хоорайда сейфтерни бүдүрүп үндүрүп турар компанияның төөгүзүнге кысказы-биле доктаап көрейн. Компания 1991 чылда бир дугаар рынокка Россияга бүдүргөн сейфтерни садып эгелээн. 1992 чылда бир дугаар даштыкы чурттардан сейфтерни

Мерген Максимович бодунуң ийи эжи Мирослав Маадыр-оолович Монгуш болгаш Алексей Владимирович Горлов-биле кады бо компания-биле тудуш харыл-заалыг ажылдап турарлар. Мерген Максимовичтен: «Назының көңүс аныяк-тыр, мындыг фирманы ажыдар бодал канчап тытып келгенил?» — деп, сонуургап айтырдым.

— Черле бодумга үениң негелдезинге дүүштүр сайгарлыг бодал турган. Бо фирманы мен чааскаан эвес, Мирослав Монгуш болгаш Алексей Горлов эштерим-биле кады 2002 чылда тургустум. Баштай бистер республикада кандыг-даа барааннар садып турар садылгар, сайгарлыкчылар бар-ла болгай, ону база өөренип көргөн бис. Ынчангаш чоннуң негелдезин көрүп, өске сайгарлыкчылардан бир аңгы хевирниң фирмазын ажытканывыс ол. Бистиң республикада бо хире хөй марканың сейфтерин садып турар садыг чок. Ам бо социализм үези эвес-ле болгай, сайгарлыкчылар көвүдээни-биле кижилерниң холунда хөй акша чоруп турар, ону шыгжаарынга таарымчалыг сейфтер херек апарган. Силер көрдүңер-ле ыйнаан, мында улуг-биче дээш, кандыг-даа марканың сейфтери бар. Ийи талазында, корумчурум бистиң республикада ыңдыг-ла эки эвес болгай, ылаңгыя бажыңоору, кижилер үнелиг идик-хептерин шыгжаар демир шкафтарны сейф хевирлиг кылып каан, ону оорлар белен ажыдып шыдавас. Боо шыгжаар сейфтерни садып алыкчылар хөйү-биле садып

Көдээниң хөөннери

Ниитилелдиң кандыг-даа туру-жун кижиниң мөзү-шынары шыдажып эртер ужуруг дээрзин бо ажилдап келген чылдарымда эскерип келдим. Ынчан бүдүн чуртка ужу-бажы билдинмес хоо-зураашкын эгелээрге, канчаар-даа хөдөлип турган кижилер бар болгай. Чамдык кажар-чилби кижилер күрүнү өнчүзүңү тодаргай ээзи тывылбайн баарга, ону садып-сайгарып, бажын ажыр

Сергей Хуулганович бичиизинден тура, өскүс-чавыс амыдыралдык аагын көрүп өскен болгаш амыдыралга туруштуг кижилерниң бирээзи деп кады-кожа чурттап чоруур малчыннар чугаалажыр чораан. Авазындан бичиизинде чарылган, ону колдуунда ачазы азырап өстүрген. Шериг албанынга ыдыктыг хүлээлгезин эрттиргеш, ол-ла чер-чурттуг Тамара деп аныяк кыс-биле өг-бүлө тудуп

ажылчы алдар орденниң бирги чергези-биле, Ада-чурттуң Улуг дайынынга тирилген 20, 30, 60 чылы деп медалдар болгаш аңаа «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты тывыскан. Эртектиг белектерден мотоцикл, өңнүг телевизор, Тыва Россияның составынга каттышканындан бээр 40 чылын байырлап турда эзер, чүгенниг аът-биле шаңнаткан чери база бар. Бир эвес

байып чоруй-даа барган кижилер бар. Социалистик ниитилелдин азыралынга өөренип калган чамдык кижилеривис, рыноктуң берге хоойлузунга таварышкаш ажилдаа чок, амыдыралынга муңгарааш, арага-дарыже сундугуп, тоянчы амыдырал-биле чурттап, хоорайда боктуг доскарлар чушкуп, подвалдарда хонуп чоруур кижилерни кайызын ол дээр. Кизи бодунуң Кизи деп бедик адын хүндүлээн болза, ыңдыг кижилер кайызын тыптып кээр деп.

Ажилчын, эрес-кежээ кижилер рыноктуң берге хоойлузунга алыспайн, ону бир өскээр көрүп, орта дүүштүр ажилдап чоруй баар боор-дур. Ам бо хүннерде республикада эң хөй хуу малдыг малчыннар моң мурунунда республиканың мурнакчы малчыннары, хөй орден, медаль-биле шаңнаткан кижилер-ле болгай. Мен бо чүүлүмге Бай-Тайга кожунуң ыракы Кара-Хөлдө чурттап чоруур, чүгле кожунуң эвес, республиканың мурнакчы малчыннарының бирээзи чораан Сергей Хуулганович Күжүгеттиң ажил-жиу-биле таныштырып көрей.

чурттаан. Аныяк улус ажил чок орап эвес дээш, 1960 чылдарның төнчүзүндө колхозтун бир кодан хоюн хүлээп алган. Кайызы-даа көдээ амыдыралдык тыныжын бичиизинден тура билер, мал аразынга өскен болгаш бергелерге торулбаан. Үр-даа болбаанда, Кара-Хөл колхозтун аныяк мурнакчы малчыннары болуп, арга-дуржулгалыг малчыннардан чыдып кагбайн, өскелерге үлегер-чижээ көргүзүп эгелээнер. Кайызы-даа кончук ажилчын, эрес-кежээ кижилер болгаш чылдык-на 100 хойдан 100-тен эвээш эвес мал төлүн камгалап ап чорааннар. Социалистик ниитилел малчын кижилерниң күш-ажылын бедии-биле үнөлөп чораан болдур ийин.

Сергей Хуулганович мал ажылынга чедиң алган бедик көргүзүглери дээш дыка хөй шаңналмакталды алган кижиниң бирээзи. Шынын чугаалаар мен, Кара-Хөл бедик тайга-сын аразында чыдар болгаш мал ажылынга бедик көргүзүглер чедиң алыры ыңдыг-ла амыр эвес. Мен оң кол шаңналдарына доктаап көрей. «Күш-

АДА-ӨГБЕЗИНИН ЧУРТУН КАГБААН

социалистик ниитилел хевээр турган болза, чурттуң дээди шаңналынга четкен турар малчынның бирээзи турар ийик.

Сергей Хуулгановичини бичиизинден тура билер болгаш ооң мөзү-шынарын, кижизин, угаансарылыдын бодап келгеш ниитилелдиң бо тургузуунга хамаарыштыр ооң бодалын сонуургадым:

— Эрткен үеге хамаарыштыр оварымчалыг чугаалаар апаар бис. Ону бактаан ажыы чок. Ол үеде ажилдап-чурттап чорааш, багай эвес ажилдап, Чазактын, күрүнениң шаңналын ап чордум. Акша-төгери-даа үезинде үнүп, ажи-төл-даа өөрениринге таарымчалыг турду. Корум-чурумда, ажил-агый-даа эки турду. Ону бактавас мен. Ынчалза-даа шупту чүве эки турган деп болбас. Бараанның ховартааны, кижилерге хуу мал тударының уставын тургузуп, кижиниң эргезин кызагдал турган чүүлдер хөй болдур ийин. Мээң кыштаамда улуг-биче ийи машина тур, социализм үезинде мону көргөн болза, чүү дээрли-дээш Сергей Хуулганович каттырды.

Алыс боду черле ажилчын, эрес кизи болгаш рыноктуң черлик хоойлузунга алыспаан малчын. Шынал-ла, ооң өдээнде чүк сөөртүр «ГАЗ-53» биле пассажирлер аргыштары болур «УАЗ-2106» машиналар туру. Шынал-ла, социалистик ниитилел үезинде кандыг-даа кизи мындыг ийи машинаны садып алыр аргазы чок-ла болгай. Мал-маган талазы-биле аксынга чириден артар

болгаш садып-саарарынга четчир малды тудуп олураарлар.

Кижиниң чаңгыс оглу бурун шагдан бээр ада-өгбениң улуг чурту Борлуг-Ховуу тудуп, бай-шыдалдыг чурттап олураарынга чоргаарланып ордум. Оларның аяк шайын ижип, амыдырал-чуртталганы чугаалажып кээрге, кончук солун амыдыралдыг өг-бүлө болду. Кайызы-даа хүндүлүг дыштанылгада, ажи-төлүңгө өмөк-дуза болуп, малын малдап, хуузунда чурттап олураар.

Сергей, Тамара Күжүгеттер 30 ажыг чыл кады чурттап келгеш, 10 ажи-төлдү азы б кыс, 4 оолду өстүрүп кижизиткен. Дөрт огулунун бирээзи боттарында дузалакчы кадрчы болуп ажилдап чоруур. Хеймери Кызылдык №1 школада өөренип турар. Уруу Анна Хакасияның Катанов аттыг күрүне университетиниң даштыкы дыл салбырында өөренип турар, бо чылын доозар. Арткааннары ажил-амыдыралының аайы-биле аңгы-аңгы черлерде ажилдап-чурттап чоруурлар. Күжүгеттер алыс боттары төлөпиг кижилер болгаш ажи-төлүн ажил-ишчи, кижизиг кижилер кылдыр өстүргенер. «Башкы холдун изин сонгу бут чандыр баспас» деп чончуң чугаазы бар болгай, оларның оолдары, уруглары боттарын дөзээнинге кым өөрүвөс боор.

Кажан бистер оларның аалына чоруп турувуста, хою кидин түлүк төрүп турар болду. Хоочун малчыннар чылдык-на ажи-төлүбиле эмгелжип тургаш 20 тонна хире сигенни белеткеп алыр.

Ынчангаш бо кышты оларның малы хүр кыш ашкан. Бо чылын Кара-Хөлдүн девискээринге хар чуга чагган, час эрте дүжүп, чылып орамы-биле малчыннар багай эвес «дүжүттү» ажаап ап турар.

Ниитилелдин тургузуунга улуг өскерилгелерниң болганы-биле корум-чурум айтыры, ооң иштинде мал оорунуң көвүдээни көдээ малчыннары дүвүредип турарын Сергей Хуулганович база чугаалап орду. Алызындан боду бүдүштүг кизи болгаш эрткен-даа үени, бо-даа үени деңнеп чугаалап, мал ажылында тургустунуп келген чамдык чидиг айтырыларны республика деңнелдиг шийтирилээринче улуг кичээңгейни угландырып орду. Бир эвес мал ажылын хөгжүдеринге Чазактын талазындан деткимче бербес болза, дараазында салгалдык мал кадрары бергедей бээр деп чугаалап орамы кончук чөптүг айтырар.

РФ-тиң Президентизи В.В. Путиниң салган агроулетпүр комплекзин мурнады хөгжүдөр национал телевиделди амыдырал кырынга боттандыраарының талазы-биле бистиң республикада улуг ажил чоруп эгелээ. Ону көдээге канчаар чорударын, чүден эгелээрин республиканың хоочун хойжуларының, ылаңгыя Сергей Хуулганович ышкаш арга-дуржулгалыг малчыннардан арга-сүмени алыры эргежөөк чугула аларган.

Сергей ХЕРТЕК.
ЧУРУКТА: хоочун малчыннар Тамара, Сергей Күжүгеттер.
Василий Балчы-оолдун чуруктары.

Амыдыралын байлакшыгып чоруурлар

Азыраан малдыг, ак чемниг кижилер аас-кежиктиг, амыдырал-чуртталгалы каас-шеник, ал-боттары тодуг-догаа, кожа коданнарынга-даа буянныг холдарын сунуптар дээрзин амыдыралдан тодаргай чижектер көргүзүп турар.

молдургаларыңарның өскени-даа хөлчөк-тур аа, Александра Тангытовна? — деп, сонуургадым.

— Инектеривис-даа, ниитизи-биле коданывыста мал-маганывыс чыл бүрүдө сол-менди хүр кыш ажар-дыр. Кодан девискээрин арай кызаа. Шээр-даа, бода-даа малдарывыстың кажаа-хораазын делгемчидир тудар дээривиске, хостуг чер чок. Ынчангаштың малмаганывыстың артыкшылдынын садып тур бис. Кодандан 7 молдурганы садыптывыс.

— Шээр малыңар кайдал, Маадыр-оол Сасыкович? — деп, улам сонуургадым.

— Хой, өшкүвүс база-ла шаабиле өскен. Бажың девискээринге, чоогунга кажаа тударыңа чер чедишпес-тир. Ооң уламындан хой, өшкүвүстү көдээр аалда тургузуп алгаш хайгаарап тур бис. Аалдарың ээлери-биле демнежиң турар мындыг улус бис. Өшкү-хоювус 50-60 баш чедир өскен. Мал-маган азыраары, черле дузалал ажил-агыйн тударыңыңдыг-ла амыр эвес-тир. Чүгө дээрге, кандыг-даа малды чылдың дөрт эргилдезинде тууда кадарар болгай. Картошка тарыыр шөлү-вүс бажың чанында чок болганындан картошканы Бора-Тайгада дөргүл-төрелдеривис чанынга, Суг-Аксы суурнуң шөлү чок чурттачылары-биле чамдыкта демивисти каткаш, кедээр суму чагыргазының тускайлаан черинге-даа тарып алыр бис. «Кыры шимчээр» хырын тодар» деп тыва улустун үлегер чугаазы үндезинниг-ле

болгай — деп, Александра Тангытовна чугаалады. Шын харын. Кандыг-даа ажылга кызымак чүткүл, быжыг туруш херек болгай, мал-маган тударыңдан аңгыда бо хоочуннар бажың чанынга яңзы-бүрү ногаалары база тарып өстүрүп турар. Ол база-ла амыдыралга кончук дөгүм. Чайгы үеде 8-9 чедир саар инектериниң сүдүн кожун эмнегезиниң сүт кухнязынга дужаап турар. Чамдык таварылгаларда эмнеге столоваанынга, «Дайза» садыыңа бо-ла дужаай кааптарлар. Артыкшылдыг элбек сүдүңден кирип алган орулгасы амыдыралга улуг дөгүм болуру билдингир.

Аал-коданың кол ээзи Маадыр-оол Сасыкович алыс-ла күш-ажылга дадыккан кизи болгаштың ыңдыг ийикке, чыл бүрүдө бодунуң күжү-биле 20-25 тонна сигени кескеш, сарааттап алыр. Ол сиген кыш дургузунда малынга четчир болгаш артар. Ээлчеглиг кадады келирге, төрелдерин, думаларын эш-кош кылдыр эдиртип алыр. Амгы бо боралгытыг шагын байдалы-биле алырга, черниң черинге тың чаңгыс кизи мал кадрары коргунчуг, сүртенчиг апарган үе-дир бо. Чырык хүндүс-ле боо-моңгулуг келгештиң үптөкчилер мал-маганы эзелеринден кызыл күш-биле кызыдыр-ла хунаап алгаш баар апарган үе-дир. «Серемчилде хорамча чок» дидиривис-ле шын. Мал эдерере балдыр дыңзыыр, байыры-ла тодаргай. Харын Александра, Маадыр-оол Ондарлар сүт-саан

элбек үеде чонунга буянын холдарын сунуп, ак чемин, божа-хойтпаан-даа бере кагыллар. Сүттен кылган аш-чем ниитизи-биле кижиниң кадыкшылынга улуг ужу-дузалыг. Артында-ла сүттүг шай ишкен кижиниң өзу, баары чырып, орталаны бээр ышкажыгай. Бежен ажыг чылдардан бээр Алдан-Маадырга Александр Тангытовна, Маадыр-оол Сасыкович Ондарлар-биле кады ажилдап-чурттап турган болгаштың, оларның ажил-амыдырал дээштиң чүткүлдүүн, хөй-ниити ажилдарыңа идепкейлини пат-ла билер мен. Хып дээн аныяк чылдарым, үе-биле деңге чаржып, оларның биле деңге эрткен.

«Бөрүлер кырыза-даа анай, хураганнары салыр эвес» деп үлегер чугаада үндезин бар байн аан. Назы-хары элээн дөгү-даа бергенер болза Александра, Маадыр-оол Ондарлар ам-даа хөй-ниити ажылындан чыда калбастар. Олар хоочуннар, адалар чөвүлөлдери дээш, киришпес, удуртпас-ла ажылы чок. Олар кайызы-даа Суг-Аксы суурнуң хоочуннарын эвилдеп алгаштын, бот-тывынгыр уран чүүл бөлүүн баштап, аңаа уран талантылыг хоочуннары эвилдеп кириштирип тургаш, суурнуң чурттакчыларынга каш удаа солун концерт көргүскенер. Хоочун үлегерлиг ада-иелер Норбу Ховалыг, Өрге Ондар, Светлана Ондар болгаш өскелер-даа үстүңде Ондарларны кол дааныр күжү, чөленижи бооп турарлар.

Алызындан-на чончуң ажи-төлдөрүн, оолдар, уругларын өөредип кижизидип келген кизи болгаштың ыңдыг ийикке, Александра Тангытовна хол куруг кайын орап ийик аан. Арай кадыкы кошкак уругларга бажыңнарынга баргаш, тускай программа эзугаар кичээлдерин эрттирип, оларны өөредип турар. Ол дээш ада-иелер Александра Тангытовнага өөрүшкүзүн илередип турарлар.

Черле мал-маган азырап, амыдыралын байлакшыгып чорууру-биле кызыгаарлаттынмайн, Александра, Маадыр-оол Ондарлар уруг-дарынын өөредиринче, кижизидеринче кичээңгейни, сагыш салышкыны күшлөтүп турарлар. Олар ийи уругларыг. Улуг уруу Маргарита Маадыр-ооловна Турчина Сүт-Хөл кожун эмнегезиниң кол эмчизинде багай эвес ажилдап, кожунда база бир улуг коллективти билдиг удуртуп турар. Бир уруу дээди эртемниг башкы. Ол иезиниң изин баскан башкы.

Азыраан малдыг. Амдан сүү-зүңнүг аш-чемнерлиг, арыг-сили, аян-хевирлиг кода-бажыңныг, арын-нуурлуг, алдар-хүндүлүг Александра Тангытовна, Маадыр-оол Сасыкович Ондарларны дугайын номчукчуларга кысказы-биле таныштыраарга мындыг. Бо Ондарларның үлегерин эдгерген коданында чеди чүзүн малдыг чекетелден чуртталга дээш, бурунгаар көрүштүг, холдары дыңзыг, хоомай эвес чуртталгалыг, өске эш-өөрүңге үлегер-чижектиг араатардаа, арбаннар-даа кожунда кайы хөй. Оларның дугайын сон-даарта база-ла бижир бодалды мен.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожун.

— Инектеривисин, бызаа-

ЭРТЕМГЕ ДҮҮШТҮР ЧАА БАЗЫМНАРНЫ КЫЛЫР

Кижиниң төрөөн дылы, ие дылы канчаар-даа аажок ээртинмес, узуп ханмас эртинези ол деп бодаар мен. Кайы-даа чоннуң кандыг-даа дылга чугаалары – ук нацияның чоргааралы болур, нацияның төрөөн дылынга бердингени болур.

Тыва национал дылды камгалап кадагалаары, ону эртеминин сөзү-биле бурунгаар хөгжүдүп сайзырадыры — чүгле башкыларга болгаш дыл эртемендеринге хамааржыр эвес, а күрүнеге база хамааржыр деп көрө эки. Тываның Конституциясында дыл дугайында хоойлуларны хүлээп алдывыс, а ол хоойлуларны амыдыралга күүседип турары-выс негелдеге дүүшпестир.

Нацияның эң чугула демдектеринин бирээзи болза, дылдың ниитизи болур. Национал дылды каттыштырып быжыктарының үезинде литературлук нормаларны (лексиканын, шын бижилгенин, грамматиканын болгаш шын адаарынын) шын бижилгенин дүрүмнеринге, словарьларга, өөредилге номнарынга болгаш парлалга бүгү талазы-биле быжыглана болур. Дыл эртеминин доктору, профессор Шулуу Чыргал-оолович Сат мынчаар бижээ: «Тыва дыл хэй функцияларлыг, тускай бижиктиг болгаш дээди хевирни чедип алган дылдарның санынга кирер».

Амгы үеде тыва дилывыс хойтпакталып, ядарап келди. Ол чорук барза-барза, чоорту тыва дилывыстың онзагай хевирин чидирер айыылга чыгап келген. Дылдың мынчаар хойтпакталып (орус-даа, тыва-даа дылдарда эвес), бокталып (кара чугаа колдаан) келгенинде чылдагааннар-ла бар.

Бирээде, эрткен чүс чылдың 60-70 чылдарында школа программазында тыва дылдың болгаш тыва чогаал шактарын аажок кызырганы көскү чижек болур. Чуртту Л.Брежнев удуртуп турган үеде, биче-буурай улустарның национал болгаш компьютер хөгжүлдезинче кичээнгеийин сулараанында деп санаар. Төп комитеттин партийжи съезди-

леринге Леонид Ильичиниң чугаазында, улуг орус дыл орус чоннуң дылы болур, ынчангаш орус дыл нациялар аразының харылзажырының дылы апарган деп илеткел кылып турган. Херек кырында ол улуг баштычывыстың аас-даа, бижимел-даа чугаазының байлакшылы пат турган.

Ийде, уруглар сады, школа болгаш албан черлеринге литературлук дылдың нормаларының дүрүмнерин сагыыры харыкчок байдалга келген. Уруглар садтарынга чаштарның аас чугаазын сайзырадырда төрөөн дылының кырында, оларның хар-назынынга таарышкан уруглар чогаалы-биле таныштырар. Орус-тивя дылдарны холуп-бүлүп өөреткенин шуут ажыы чок. Кайы дылга кичээл эртип турарыл, ол-ла дылга номчуп, бижээни дээр.

Литературлук дылдың нормаларының хевирлеткени өгбүледен, уруглар садтарындан, эге школдан эгелээр. Уругларның чугаа культуразының деңгели өгбүледен культурулук кижизидилге канчаар боттангып турарыл, өзүп олар чаштарның чугаазының культуразы база ындагы болурун улупа эки. Уругларны эзе-херекчок, кайы хамаанчок каржы-хажагай сөстөргө черле чаңчытырып болбас. Уругларның бирги класска хүлээп алган башкызы бүгү назынында уттундурбас. Ол-ла башкызы эге школаны доостурар. Моон алгаш көөргө, өөренкинин эрте-темп-биле болуру баштайгы башкызындан кончук-ла хамааржыр-дыр.

Ушур, 20-ги чүс чылдың 80 чылдарында бээр телевизорлар, аудио-видеоаппаратуралар, магнитофоннар дээр, техниктиг херекселдерниң болгаш компьютерниң сайзыралы эрте-техника-ның чыйынналчак чедишикини-дир. Ол чедишики-биле чергелештир,

уругларның аас-даа, бижимел-даа чугаалары илдеңи-биле баксырап, сөс курлавыры аажок чегей апарган. Школачылар класстан дашкаар номчуур хамаанчок, өөредилге программазында кирген материалдарның кол утказын биллип, бодунуң сөзү-биле дамчыдарынга бергедежи бээр. Эргижирээ болгаш утказы билдинмес сөстөрниң тайылбырын эки-ле билбес болур-дур. Улустун аас чогаалында кирген жанрларны — тоолдарны, ырыларны, шүлктээ тоолдарны, чечен чугааларны, тывызыктарны, дүрген чугааларны болгаш чалбарыгларны шынгаздып, сөс курлавырларын байыдары башкының мурнунга салдыган кол сорулгазының бирээзи ол. Бир аас чогаалын эки, чедир биллип албайн, амгы тыва литературлук дылды чогулгалы-биле өөренип, шингээдип ап болур бе?

Дөртте, шын адалганын дүрүмнерин хажыдып турарывыста деп болур. Аас болгаш бижимел чугаа-да кара сөстөр болгаш диалектилер шургулуп кирип келген. Чижээ-лээр:

1. От хый (кыва) берди. 2. Арга-да ыяш белеткээр улус от оккулуп (салып) алган. 3. Башкы биске ом, кыдырааш (ном) үлеп берди.

Тыва сөстөрни адаарга, ударение колдуунда сөөлгү слогка таваржыр. Төрөөн дылывыстың бир онзагай хевир — өк-биле (боосаа-биле) адаар ажык үнерни чугаага ажыглаары. 1. Кадар (кадар ойт). 2. Ийге ийини кадар (кадыр, санның кадар аргазы). 3. Хоюну мээске кадар (кадыр, кылыг сөзү).

Массалыг информация чепсектеринин, ылангыя телевидениениң дындадыгларында орфоэпийаның дүрүмнерин бо-ла хажыда бээр. 1. Бирги, ийги, үшкү черлерин алган киржикчилерге (спортчуларга) шаңналдарны тыпсаан (тывыскан). 2. Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрында сонгу чүк (чүк) шиелери үнүп эгелээр. Телевидениениң ажилдакчылары «төггир стол» дамчы-

дылгазынга, өске-даа черлерге репортаж чорудуп, интервью ап турар үезинде чугаалажып турар кижизиниң аас чугаазы литературлук дылга дүүшкөк турарын чедип алыр ужурул.

3. 1982 чылдан эгелеп амдыгаашка (амга) чедир кады ажилдап чор бис (теле-дамчыдылгадан).

Литературлук дылдың нормаларын хажыдып, кара сөстөр ажыглаарывыс кайы көвей апарды. 1. Экин, колхоз! 2. Бо мээң колхозум-дур, таныжып алынар. 3. Маңа турбайн, дүрген чиде бер (чору).

Амгы тыва литературлук дылды чидирбес дээр тыва дылдың баштайгы шинчилекчилери А. А. Пальмахтың, дыл эртеменериниң докторлары А. Ч. Кунааның, Ш. Ч. Саттың, өске-даа эртемендерниң литературлук дыл дугайында ажилдарын ам-даа ханыладыр өөренер ужурул бис.

Литературлук дылдың хевирлеткениниң эге чадазы өгбүледен, уруглар садтарындан эгелээр. Аңа кол черни улустун аас чогаалы ээлээр ужурул.

Школачыларга өөредилгил сорулганы, фонетика, сөс чогаалы, грамматика, стилистика талазы-биле тодаргай билиглерни бээр! Шын бижилгениң болгаш бижик демдектериниң салырының чаңчылдарын хевирлээр. Өөренкичилери литературлук дылдың нормаларында чаңчытырар, оларның сөс курлавырларын байыдар, дылдың нитилел амыдыралына жур-дузазын, амгы үеде литературлук дылдың канчаар ажыглаттынып турарының дугайында бодун таныштырар.

Өөренкичилерниң бажыңга онаалга күүселдезин шынгы хыналдага алыр. Шынында бажыңга онаалгазын күүседип, класстан дашкаар номчулга кылы олурар өөренкичилер ховартаан-на болгай. Оларның телевизор, видик көөр үезин кызыгаарлаар. Эрткен чүс чылдың алдан чылдарында-ла американнар чүве чок. Өөренкичилерниң боттарының хүнезини сүт, тарак, быштак боор чүве. Чемивис хүндүс изигде ажый бээр чадавас дээр, майгын чоогунда өрге үңүрүңге сүп каар бис. Ынчан амгы дег далгандан кылган чемнер, шилдиг сукуннар бар эвес, шупту-ла авазының белеткеп берген ак чеми боор чүве. Чайлаг школазынга кожуун төвү Чыргаландан ийи улуг арт-сын ажыр ийи хонуп чорааш, кино эккеп көргүзөр. Киномеханиги оюннар чурттуг Тыкылааның эккелгени «Шороотын цэвээр», «Чанчын Сухбаатар (Сүге-Маадыр)» деп ийи кинону көргөн бис.

Чайлаг школазынга өөренгени-вис соонда, сумуга ырак черден башкылар келбестээр, боттары-вис чонну бижикке өөредип эгелээр бис. Кожуун төвү Чыргалан-

телевизорну «тенекпейлерниң хааржаа» деп турду. Шынап-ла, хондур, хүнзедир оон карак салбайн көрүп кээр болза, кижичи оон угаан сайзыралы алыр хамаанчок, харын мырыңай сээдеңеп болур.

Дараазында айтып каар чүүл болза, телевидениениң журналистери чугаа чорудуп турар кижизиниң дыл, домаан шын, литературлук дылга белеткеп алыр болза, ол дамчыдылга солун-даа, чараш-даа, эпиги-даа болур ийик.

Тыва дыл кырынга дамчыдылга үезинде, аргалыг-ла болза, орус-даа, даштыкы-даа дылдарның сөстөрүн ажыглаан херээ чок. Эрткен чүс чылда радионуң-даа, телевидениениң дикторларының дамчыдылга шын эвес ажыглаан сөзү дээр, ажылындан дораан халап турду. Ам канчаар-даа чугаалап, кандыг-даа частырылар кылырга, кымга-даа хамаанчок апарганы таан чаржынчыг, ыядынчыг-дыр. Дикторларны шилип алгырда, тыва дылдың литературлук нормаларында хамаарышкан айтырыглыг шылгалдаларны эрттирери күзенич.

Оон ырай демдеглек каары артык эвес чүүл — хол үжүүнүң аай-баш чок апарганы. Чараштыр бижириниң уран аргаларында (каллиграфияга) өөретпейн турарында, чемеиниң-даа аас чогаазы чечен-мерген дижик, бижип каан чугаазын өске кижичи үндүрүп шыдавас болза, ону чүү деп санаарыл? Тергиин чараш хол үжүү-биле бижип каан ажылдың частырын безин эдеринден чалдангыр дээр-ле — чараштыр бижээр ажылдың күштүү-дүр.

Дылдың арыг национал хевир дээр тыва кижичи бүрүзү сагыш чоавар ужурул. Төнчүзүңде күзээрим болза, тыва дылдың болгаш тыва чогаалдың башкылары, студентилер эрте-практиктик конференцияларга тыва литературлук дылдың болгаш чугаа культуразының келир үеде хөгжүлдези дээр, эртеме дүүштүр чаа-чаа базымнарны кылыр боор деп, байгы-ла бодалсагыжим-биле артым.

**Хүлер-оол ЧАМЗЫ,
РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергинни.**

Чайлаг школазы

Ынчан 1932 чыл турган боор, бистин Балыктыг суму-зунуң чонунга тыва бижик өөредир улуг ажыл чоруп турганын сактыр-дыр мен. Сумуның бижикке өөрөнзе чогуур назылыг кижичи бүгүдө-зин бижик өөредир бөлгүмнерге хаара тудар ажылды арбан, суму даргалары башкарып турган. Чонну бижикке өөредир деп айтырыгны Тываның нам, чазар кончук чугула-лап көрүп турганы илдең.

Ырак-узак, кадыр-каскак оруктарлыг бистин Балыктыг сумузуңга бижик өөредир башкыларны Хемчик чуртундан чоруктан боор чүве. Хүрештигбей деп чаражы хөлчок, долбанныг кызыл чаактарлыг, шилгедек мага-боттуг эр аалдар кезип, башкылап чоруп турган. Кожуун төвүнден келгеш-ле, турум доктаган өг-даа чок, кара сумка чүктеп алгаш аалдар кезип,

улустун кыдыраажыңга онаалга бижип бергеш, сумунуң өглерин кезип дооскаш, демги-ле баштайгы онаалга берген өгге чедип кээр мындыг. Бижикке өөредип турар кижилериниң онаалгазын хынап: «Кайы хире өөренип алдынар?» деп айтырар. Өөренкичилер «Гучин цагаана л сурсан» деп хүлүмзүрүп, харыылаар.

Балыктыг чону ынчан шупту моол дылдыг турган. «Үжен агы-высты өөренип алдым» деп харыылааны ол. Ол алфавиттин үжүктөрүнүн саны үжен турган. Мен башкының улуска бижик айтып турганын кыдыындан көрүп тургаш, латин бижикти өөренип апкаш, солунну хостуг номчуур турган мен. Сумуда солунну дүрген номчурунга Никита Балган биле мен тергидеп турган бис. Улус бисти ынчан «чарыштырып»

номчудуп турар чүве.

Бир чайын сумуга чайлаг школазы ажыттынар, уругларыңар аппарып өөредир силер деп, аалдарны кезип, даңгы тургускан сөөлүңде, удатпаанда Шивилиг белинге чайлаг школазы ажылдай берген. Улуг дөрбелчин брезент майгын иштинде узун дургаар салган улуг ыяш стол, оң ийи кыдыында ийи узун сандайлар салып каан. Мен база өөренкичилер санынга кирген мен. Башкы-выс Хемчик чуртундан келген Цэдэнвал (Седенбал) башкы болган. Ол бисти күш-культурага, географияга, арифметикага, түмөн бойдуска өөредип турган. Эртен эрте келгеш, өөренип хүнзээр, 4 шак үезинде өрттеп каан айттары-вис мунуп алгаш, чарыштырып чана бээр турган бис. Дүште нити кеменилге деп

дуга барып өөредир, чогуу биливиз эки, чаңгыс бергедээр чүве тыва дыл билбес, баштайгы чылдарда берге турган. А Кызылдың 2 дугаар школазынга өөренип тургаш, чайгы дышта-нылгада чана бээр, аревз кожмундан чайгы дыштанылга үезинде «50 кижичи бижикке өөредир» деп даалга бээр, путевка дээр бижикти суму чагыргазыңга аппарып бээр. Күзүн школаже баар үеде суму даргазы ол путевканы даалганы күүсеткен дээр хевирлик демдегел бээр турган. Ынчангы пионерлер болгаш аревз кежигүннери ынчаар-ла боттары-вис өөренип, чогуу назылыг чонну үжүк-бижикке, санга өөредип чордувус ийин.

**Григорий САНЧАА,
культармейжи.**

Өрткө удур

ХЫНАЛДАЛАРЫ ЧОРУТКАН

Мөңгүн-Тайга кожуунун девискээринде «Оран-саваның айыыл чок чоруу» деп чуртталга оран-сава айтырыныңа хамаарышкан операция ам бүдүн чыл хире улумчылап турар. Бистин ап чорудуп турар хемчелеривистин кол сорулгазы — кижилерни чурттап олурар бажың-балгадынга өрт айылын болдурбас болгаш материалдыг чоргалдык санын эвээждери.

Кожуунда № 9 өрт-камгалал кезээниң ажилдакчылары инспекция-биле кады

чаңгыс аай план-хемчелерни тургузуп, хувааттыг кудумчулар, арбаннар аайы-биле хыналдаларны чорудуп турар. Ниитизибиле чыл эгезинден бээр чурттакчылыг суурларга 376 бажыңнарны өрт ажилдакчылары хынаан. Ылаңгыя Мугур-Аксы, Кызыл-Хая суурларда өрт айылының дүрүмнеринге таарышпас чүүлдер хейү-биле илереп турары дүвүренчиг.

Чурттакчы чоннуң талазындан электри камгалаар херексел өрттенип каарга, сывырындак демилгер-биле дорт кожар,

кылымал янзы-бүрү электри дериг-херекселдери ажыглаар, печка хоолайларын уешаанда септөөс чоруктар бар. Өрттерниң чуртталга бажыңнарынга болуп турарының дорт чылдагааны мында. Чамдык бажыңнар дүрген кывычыал материалдарны (кара-саазыннар, кола шилдери, алгы-кеш аймаа) печка чанынга, дээр кырынга болгаш кладовкага шыгжап турар. Өрт болган тава-рылгада бо чүүлдер кончук дүрген кывар, чалбыыш оттун дүргени бир минутада 25 метр чедэ бээр болгаш оң ыжы-биле кижичи дүрген хоранналып, угаан-медерелин чидирип, амы-тынындан чарлып болур.

Кожуун девискээринде Кызыл-Хая суурга март 10-11 хүннеринде өрт кезээниң ажилдакчыларының чуртталга бажыңна-

рынга кылып чоруткан хыналдаларындан хей чептестер илерээр. Тус черде албан черлеринин, организацияларның удруткучулары, суму чагыргазы өрт кезээниң мурнундан берген сагындырыг хемчелерин эдер талазы-биле ажил чорутпайн турар.

Кожуун девискээринде турар суму чагыргалары өрт кезээниң ажилдакчыларының киирген бижимел дындадышыкынырынга харыыны үезинде бербес, өрт дружиналарын суурлар, албан черлери болгаш организациялар аайы-биле тургузарын саададып турары канчап-даа таарышпас.

**Виктор ХЕРТЕК,
кожуунда өрт хайгааралының талазы-биле күрүнениң кол инспектору.**

АВАЗЫНЫҢ АРТИСТ УРУУ

Уран чүүл

Артист кижини концерттерге дыңнакчыларны магадады ырлап-шоорлап, шиилерге рольдарны көрүкчүлөрдүн сагыш-сеткилин дүвүредип ойнай бээри-биле чонуну караанга көскү. Кайы артистин кайы ырыны чараш ырлаанын, кайы рольду чедишкенин ойнаанын кижилер бо-ла чугаалажы бээр. Артистин сценага ыр-шоорун дыңнагандан, шиилерге ойнаарын көөрүндөн аңгыда, ажил-ишке оң-биле кандыг-бир үүлени кады бүдүрүп, хүн бүрүдө амыдырал-чуртталгага кандыг мөзү-бүдүштүүн, аажы-чаңынын билип алгаш, аңаа бо кижиниң хамаарылгазы бир онзагай апаар.

Тыва радиога ажилдап турумда «Уран номчулга» деп дамчыдылганың үндүрүлгелерин белет-кээр үүлө менээ таварышкан. Бир катап эштеримниң бирээзи дамчыдылгаче артист Серепая Монгушту чалаарын сүмөлээш, чогаалдарны чүгөл номчуур эвес, бижири база артист болдур ийин дээр. Ындыг болза, шүлүктөргө оң хамаарылгазы бир янзы болгай аан деп сагыш анып келгеш, дамчыдылгаларга кириштирер деп шиитпирлеп алдым. Артист Серепая Монгуш дээрден башка, оң долу ат-сывын ынчан билер эвес. Ол бүгүн айтырып алгаш, «артист кайда ирги, репетицияда бе, гастрольда бе?» дээр, чорупкан мен.

Театрга чеде бээримге, артист репетицияда дидирлер. Артистерниң бирээзи Серепая Дарбан-Хаевнаны кыйгырып, чалап берди. Келген херээм дугайында чугаалаарымга, кезек болгаш чөпшээрешти, дамчыдылгага номчуур чогаалдарны баш бурунгаар шилип бээрин база сагындырды. Арын-шырайының аяны чазык-чагай-да болза, чугааның хөөнү элээр шынгы артист болду. Баштайгы дээрзинде ол чүүл мени арай кичээндирипкен. Оон сагыш-сеткилин эптиг-

эвилениң, тоштуун соонда барып билген мен. Шак-ла ынчаар дамчыдылгаларымның киржикчилериниң, маадырларының бирээзи — Серепая артист апарган. Дамчыдылгаларга ылап белеткенир, оларны бижири үеге озал чок кээр боорга, артистимниң хүндүлээрим-даа аажок. Чүгө дээрже дамчыдылгага кошкак, харын-даа мырыңай багай белеткенип алгаш кээр, оон кедерезе, чогуур үезинден озалдап кээр киржикчилер дег, халалыг кижилер чок боор чүвө.

«Кижилер чугаалажып, аът киштешип таныжар» деп тыва улустун үлегер чугаазында чиге сөглөп кааны ылап де! Дамчыдылгаларны ыт чок белеткээр эвес, дугуржур, сүмележир, харын-даа мырыңай маргыжар, шүгүмчүлөжир байдалдар безин тургулап кээр. Артистивис шүгүмчүлээр-даа сүмөлээр, сүмөлээрде шүгүмчүлээр, ам артында ону ол-бо кижиниң сагышы хомуудай бербес кылдыр чугаалаарын эскердим. Ол-ла олчаан Серепая артистин чогаадыкчы ажилыңга, ойнаан рольдарыңга, бижээр чогаалдарыңга сонуургалым аажок апарган.

Серепая Дарбан-Хаевнаның ойнаваан шиилери, киришпээр

концерттери, барбаан гастрольдары республиканың хөгжүм-шии театрының репертуарында, планнарында чок чыгыы боор деп бодаар мен. Мээң студент үем, эрткен чүс чылдың чеден чылдарының баштайгы чартында суг болза, Кызылдың уран чүүл училищезиниң театр студиязының студентилериниң, оон соонда доозукчуларының ат-сураа Тывага тыргын турду. Чижээлээрге, «Даң хаязы мында ыржым» деп шииге немец-фашистерниң оруун дуй туруп, эрес-дидими-биле өлген зенитчи уругларның рольдарын чедишкенин ойнап, оларның омур-хевирин шынны-биле көргүскениниң дугайында мактаан чугаа көрүкчүлөр аразыңга алгып, солун-сеткүүлдер арын-нарыңга шыгырт турганы ам-даа уттундурбаан. Зенитчи солдат уругларның бирээзи — Лиза Бричкинаның ролун Серепая Монгуш артистивис сеткилдеривиске кирип ойнап каан болгай.

Черле ынчаш Серепая Тываның хөгжүм-шии театрыңга даштыкы болгаш орус классиктерниң шиилеринден аңгыда, тыва чогаалчыларның бижээр шиилеринге янзы-бүрү хевирниң рольдарын театрыңга сценазыңга ойнап келген. Ол 50 ажыг 60 хире янзы-бүрү омур-хевирни тургускан: С.Сарыг-оолдун «Чечен биле Белекмаазында» — Чиңгиспей, Хусаиновтун «Авамның ак платъинде» — Гульчира, Горькийниң «Ирей» деп шизинде — Татьяна, К.Лебедевитин «Диогенде» — Панфила, Квитко-Основьяненкоң «Щельменко-дендиктиң» — Присинька дээр, оон-даа хөй ойнап каан шиилерин, күүсеткен рольдарын шүптүзүн бижири берге.

Сөөлгү үезде Серепаяның талантызы өзүп, дуржулгалыг апарганы илден, Бульяковтун «Душтук болган дулгактарда» — Полина, Р.Томаның «Сес ынак херээженде» — Луиза болгаш Н.Сереноттун «Дүлгээзиниң аспаанда» — Мандал, ол рольдарыңдан көрүп болур.

Серепая артистивистин чогаадыкчы сагыш-сеткили дыка делгем, сонуургалы каш янзы дээрзи биске билдингир. А мени Серепая Дарбан-Хаевнаның журналистикага сундулуу, чогаалга салым-чаянны дыка сонуургаткан.

Шүлүктөрни школага өөренип чорааш-ла бижип эгелээр мен деп, артист чугаалаар чорду. Студент чылдарында солуннарга баштайгы шүлүктөрүн парладып эгелээр. Тургузуу бөдүүн, утказы тода, номчуурга номчуттунгур «Чинчи» деп шүлүктен ылап-ла бичии уруг ону бижээр дээрзи илден. Бо шүлүк 1972 чылда «Тываның аныяктары» солунга парлатынган.

Дунмам Чинчи алды харлыг, Тутпас, кылбас ажылы чок. Авазыңга чассып орбас, Аажок эрес орлан уруг.

Бичии-даа бол, олут орбас, Бир-ле чүүлду кылган турар. Аяктар чуп, шала ширбип, Авазыңга дузалажыр.

Бичии дунмам, хеймер Чинчи, Билбези чок, ырлаар, самнаар. Айбылаарга, чажам дивес, Ажылгыры авазы дег.

Кижиче же-даа талантылыг, ат-алдарлыг болза, чону ону хамыктын мурунда сеткилин арыг-чагайы, эң-не кол чүүл — кижизиг чоруу дээр хүндүлээр. Артист дунмазы Серепаяның

сеткили ылап-ла ындыг дээрзин хөй чылдарда кады ажилдап чораан акызы тыва театрың алдарлыг артизи, ат-сурагылыг шүлүкчү, чогаалчы Владимир Серен-оол билер болгаш «Серепаяның чечектери» деп шүлүктү аңаа тураскаатканы-даа ол. Эскеришкениң, чаптаашкының, хүндүткелдиң ханызыңдан чогааттыңан шүлүктен каш одуругланы номчуу каптаалыңар.

Уран чүүлчү
Улузунуң сеткилдери
Уян болгаш
Угулзаныг дивээр деп бе?
Дунмаларым
Дужааш чурттаан акызыңга
Чараш өңнер

Чаян-сүлдө шаңнап кээр-дир. 2002 чылда Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак артист Серепая Монгушка «Тыва Республиканың алдарлыг артизи» деп хүндүлүг атты ты-выскан. Ол-ла чылын артистиниң юбилейлиг чогаадыкчы кежээзи болган. Аңаа чылынган хөй көрүкчүлөрдүн бирээзи: «Серепаяның авазы уругларының 15 дугаарын, барып-барып, хеймер кызын 50 харлыында чырык өртемчейге бодараткан. Авазың артисти уруунуң юбилейлиг чогаадыкчы кежээзинге турган болза, тыва театрың бо буянның өргээзинге эң өөрүшкү-маңнайыг кижиче авазы боор» деп хөөрөп турду.

Авазының артист уруу Серепаяга, бистиң ынак артистивистин бижээринге чогаадыкчы салым-чаянның чаа-чаа солун арыннары сценага, чогаалдар арыннарыңга ажиттынып-ла чоруур болзун!

Шаңгыр-оол СУВАН,
Россияның Хүндүлүг радио
ажылдакчызы.

Сөөлгү чылдарда элээди уруглар аразында чаңыл болган «Хамнаарак» ыры мөөрейи республикада улуг-бичии кижилерниң сонуургалын оттуруп турары көскү, өөрүнчүг. Ук мөөрейни чадалыг (турларлыг) кылганы, ону эрттирип турар удуртукчуларга эптиг-даа. Эге чылдарда көөрже, сөөлгү 2-3 чылдарда кожууннардан келген, ол ышкаш найысылалдың-даа уруглар, оолдары шыырак белеткелдин көргүзүп турар. Ынчангаш бодум хуумда чер-черлерде удуртукчулар, культура ажилдакчылары, ада-иелер, өзүп олар аныяк-чаш ырыга салым-чаянныгларны деткип, чараш чүүлдерге сонуургалын оттуруп чоруурлардыр деп бодаар-дыр мен.

Эскерип чоруурумга киржикчилер чылдан чылче шыырак бооп, бедиктерге чүткүлү улам күстеллип турар-дыр. Бо чылын база-ла назы-хар аайы-биле бөлүктөргө чаргаш элээдилер (часкы дыштанылга хүннери адалталып турда, тус-тус кожуун-суурлар, хоорайларга шилиттингенер) найысылалга кээр, уран талантызын көргүзүп, улуг мөөрейге киржи келгенер. Ыры мөөрейинге билдиги жюри кижигүннерин чалаан. Олар кымнарыл дээрже — Тываның уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы, Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы Тамара Чамзоевна Доава, Кызыл кожуунда Көк-Тей музыка школазының директору, хормейстер Наталья Михайловна Ятина, улусчу чогаадылга төвүнүн методизи Матрена Петровна Куулар база журиниң даргазы Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Кызылдың музыка школазының ниити ыры башкызы Юрий Георгиевич Черников.

Бирги бөлүк — 7-9 харга чедир школачылар. Ыраккы Мөңгүн-Тайгадан аңгыда шүптү кожууннардан 23 мөөрейки киришкен. Эгезинде айтыканым аайы-биле чүгө мен сагындырып кааин, бирээзи бичии киржикчи бүрүзүнүн сцена хевиниң каас-чаражын кайгарып ханмадым. Эскерип олурарымга авалары, ачалары (аразында сымражып, «дыка-ла хөй чарыгдал үндүрдүвүс» дижи олурдулар), сеткилинден ажи-

төлү дээр «аарып», дүвүрээр-не олурар боор чорду. Ындыг-ла ыйнаан, ада-ие бүрүзү бодунуң төлү дээр сагыжы аарып, шаңналдыг черже үнер болза деп күзөп олурар. Аар өртектиң-даа тоогайн, акша-көпөез харам чокка чарып чорааш, идик-хепти саткаш, улуг өртекке фонограмма үделгелерни кылдырып ап турар ада-иелерниң киржикчи уруглары илден-даа, чараш-даа. Ынчалза-даа оларны чамдыктары хөй чараш-даа болза, ырыны күседип турары арай ырелиг болуулар-дыр. Күүседикчинин бодунуң үнүңе таарыштырып бербээр фонограммаларны харыылап турар кожуун, суурларның хөгжүмчүлөрүндө база дыка хамааржыр. Акшазын ап алгаш, буу-хаа бижи берипкен суг болуулар. Тер-Хөл кожуундан келген 9 харлыг Меңги Иргитиниң фонограмманың дыка шынар чок кылганы илден. Хөй-ле соктаар хөгжүмчү колдадып каан. Бичии кижиче аялгаже кирип чадап, «азып» турду. Ындыг үделгеге улуг кижиче безин эдerti ырлаары берге. Журиниң бодунуң шииткели та кандыг болур. Бодум хуумда эне сонуургаан бичии ыраажыларым: Өвүр кожуундан келген 9 харлыг Сергек Сат эр хөй болду. Үнү-даа тода, өткүт. Үделгези-даа эки. Бодуну сценага алыры база хостуг. Удуртукчулары эки белеткээр-дир деп демдеглекседим. Удуртукчу башкызы Азията Ооржак деп чарлады. Кызыл ко-

«Хамнаарак-2006»-га хамнаарыштыр амы-хүчүгө бодалдар

жуундан Лена Копсынка (9 харлыг) шыырак белеткелдин көргүстү. Кызылдың № 9 школазының өөреникчизи 8 харлыг Айгиль Тюлюш, Каа-Хем кожуундан Наталья Лемешонок, Эрзинден Солаңгы Хумбуң, Улуг-Хемден Кижик Монгуш олар черле шаңналдыг черлерге үнер боор деп идегеп олурдум. Оон аңгыда демдеглексеп турарым ыраажылар Антон Түмен-Байыр Ак-Довурактан, Өвүрдө келген Азиза Кууларның үнү хоюг, ыяңылыг дүңналыр. Ынчалза-даа бир дугаар күүсеткен ырызы — республикада бүгү-ле чаштарга билдингир, ынак апарган «Ачамга» деп ырының темпизин арай оожумнадыпкан. Удуртукчу башкызы (Чаяна Монгуш) чүнү көрүп турганыл? Ийи дугаар дүргөн ырызы «Артыш» (В.Танов). Ында шимчээшкениң Азиза бодуну-биле чогаадып, таарыштырып алганы эскертингир. «Кожуунда танчы башкылары бар болгай. Чүгө дузалашпааныл» деп кижиче элдепсине бээр чорду.

Ийги бөлүк — 10 хардан 13 харга чедир уруглар. Мурнунда чылдарда бичии бөлүктөргө удаа-дараа киржи тургулаан болгаш ындыг ийикпе, ортун бөлүктүн киржикчилери боттарыңга ыяк бүзүрелдиг, сцена шимчээшкенин ырыларыңны аайы-биле таарыштыр кылып турар болду. Бодум хуумда Улуг-Хемден Херелмаа Хомушкуну онзалап демдегледим. Улустан ыры «Кадарганда хоюм чараш» база К.Мунзуктуң «Ушкаш келин» деп ырларны дыка-ла чараш, бир тускай үнү-биле бадырыптарга, олурган

кижиче чоргаарланып дыңнаар. Барыын-Хемчиктен Алина Түмен-Байырынң репертуары-даа бодунга, үнүңе таарыштыр тургустунган, эки шынарлыг фонограммаларны бижиттирип алганы мактап ханмас-тыр мен. Оон аңгыда Кызылдан Шыгыраа Монгуш, Каа-Хем кожуундан Милана Салчак база-ла Каа-Хемден (Көк-Хаак) Ай-Мерген Салчак олар тулган эки ырлаштылар. Ынчалза-даа Ай-Мергенниң ийги ырызының фонограмманың чавыс кылганыңдан бергедеп ырлап турду. Харын-даа ыраажы боду ындыңдан черле талантылыг оол болгаш бодунуң үнүндө (тональность) үнмей турду. Оранчок чавыс бооп турду. Олурган көрүкчүлөр «хаа, хайыраан чараш үнүг оолду...» дижи сагыш човап олурдулар.

База бир сонуургап дыңнаан ыраажым Каа-Хемниң Дерзиг-Аксы суурдан — Сылдың Донгак. «Эне-Сайым» (Надежда Кууларның репертуарындан «Эне-Сайым») деп ырыны хөөмөй-каргыраа холуй ырлаарга, зал ишти динмиттиг адыш часкаашкыны-биле хүлээр ап турдулар. Оон аңгыда онзалап демдеглексеп каап турар ыраажыларым Айшет Иргит (Кызыл кожуун), Сагаан Сайдаш (Тес-Хемден) чүгө ийги ырызы арай нарын ыры шилип алган бооп турар. Чамдык байдалдарда үнү күш четпейн турду. Кызылдан Анастасия Дитрих кайгамчыктыг, бир тускай чараш ырлады. Репертуарын база таарыштырып алганы эки, «Давайте петь», «Человек из дома вышел» деп ырларны тулган эки күүсетти. Бо одуругларының

автору бодум ыры, аялга бижи чоруур болгаш мындыг түңнелгелдин. Культура яамызы шүлүкчүлөрүн болгаш композиторларның аразында элээди уругларга таарыштыр бижээр ыры мөөрейин чарлаар болза эки боор. Чогаалчылар, композиторлар эвилелдери мындыг ажилды планыңа кирип ажилдаза кандыгыл деп сүмө кадып олур мен. Оон башка, эскерип олурарга, таптыг шилип аптар ыры чогу-биле элээди ыраажылар чылдан чылче ол-ла ырлары катаптап азы болза, улуг улуска көрдүңгөн ырлары ырлап турары арай чогуумча чок бооп турар. Оон аңгыда мөөрейни эрттирип турары удуртукчуларыңдан дилег-сүмелер бар. Республика чергелиг улуг мөөрей шыкажыл, киржикчилер оода бир хүн бурунгаар келгеш сценага, залдың акустиканы чачыгып алыр органы бээр болза эки. Бо удаада Кызылдың культура комитеди ону (даргазы Вячеслав Донгак) эрттирген.

Боап турганым езуугаар оолдар, кыстар шаңналдыг черлерге үндү. Кол чүвө шаңналда, белек-селекте-даа эвес, ыраажы Тываның улуг мөөрейинге киржи, өөрөөр эштери-биле таныжып ап, чедер-четпезин көржүп, билип, өөредиглиг чүүлдерни алыры — дээди шаңнал! Ону өзүп олар ыраажылар мээ-медерелинге амдан эгелеп сиңирип ап чорууру чугула.

Алена ЮМУЖАП,
композитор.

2005 чылдың сентябрь 6-да №99 дугаар «Шын» солунга Ш.Сербениң «Мөгениң майы кадырык» база 2005 чылдың ноябрь 10-да №126 дугаар «Шын» солунга үнген Кызыл-оол Монгуштуң «База катап тыва хүреш дугайында» деп чүдөлдөрүнүгү хамаарыштыр тыва хүреш дугайында кезек бодалдарын чонга таныштырыксадым.

Шынап-ла, үе-шагдан өгбелеривистиң биске арттырып каан чараш оюнун, эр кижиниң авазындан кады төрүттүнүп кээр салымчаанын — тыва хүрешти бөгүнгү салгалдык «мөгө» ат астып алган чамдык кижилерниң ажыгы-биле үрөп, ыядыр арын чогу-биле карак ажытпай, ыттан эрттирип, чон кара чаап, канчаар-даа болур болза болуп турар ыйнаан дээни ышкаш эрттирип турарыңа кончуг-ла хорадап, хараадап, хому- чап ораар-дыр мен. Мээң бо хордалымны, хараа-далымны база хому-далымны үлөжиксээр хүрештиң езулуг аарыкчылары эвээш эвес дээрзинге бузурелим улуг.

Бир дугаарында демдеглексеп каар таарзынмас апарган чүве — тыва хүрештиң эртип турарының эвээжени болур. Амгы үеде улуг хүреш маргылдаалары чүгө май 9-та, Наадымда болуру база маргылдаа өттүнген аргажок чүве, Шагаада эртер бо-ла-дыр.

Шаанда болза, хүрештер бичи байырларданың санында эртер турду чоп. Чижээлээрге, май 1-де, май 9-та, аныяктар хүнүн таварыштыр, национал хевирлер талазы-биле спартакиадада, Наадымда, күскү дүжүт ажаалдазының соонда, ноябрь 7 байырларында база Шагаада.

Моолдар болза боттарының национал оюну — хүрежин үргүлчү деткип, күрүне деңгелинде чедир болбаазырадып алганындан оларны көөрге безин адаарганчыг болгаш сонуурганчыг чараш, өгбелериниң арттырып каан чараш оюнун езулуг бидик, шынарлыг деңгелде салып алган, чоргаарланып чоруурун чүгле бистиң мөгелеривис эвес, анаа хүрешке сонуургалдыг кижилер безин демдегеп турарын билер бис.

Чамдык улустарның, оларның иштинде бистиң чамдык шыдавас молдургажык даргаларының талазындан — «чаа калгалар өттүнүп, оларны мурнунга тудуп, оларже көрүп орган херээвис чүл, бис аңгы күрүне, нация болганы-выста канчаарывысты-даа боттарывыс билер бис» — дээн чижекти бодалдардан, амгы үеде чедип алган чүвевис — аргажок байдалда эртип турар хүрештеривис бо-ла-дыр. Шынында болза тыва-даа, моол-даа хүрештер чаңгыс төрөл чонун оюннаны болгаш нити дүрүмнери-даа, хеп-сыны-даа, шийткелдери-даа колдунда дөмей, ынчангаш оларны, боларны өттүнүп турар деп дөмей эдип орбайн, ол чараш оюнувусту улам сайзырадып, мөңгөжидип деткип турганывыстан өске кандыг-даа артык сеткил турбас ужурулуг.

Бисте шыырак мөгелер-даа, мөгөге сонуургалдыглар-даа, мөгениң езулуг аарыкчылары-даа бар, черле ынчаш хүреш сонуур-гавас тыва кижичок дизе частырыг чок, ынчалза-даа тыва хүреживистиң сөөлгү 3-4 чылдар иштинде дедир дукпуртуланып бадып бар

чыдарын ыгыт чок көрүп олур бис, ол дээр-ле — хүрештерниң эртип турарының шынар чогу, ооң эвээш эртип турары, «Тыва хүреш федерациязы» деп уштаар-баштаар органның «ис чок чиде» бергени болгаш өске-даа чылдагааннар бар.

Каш чылдар бурунгаар бистиң улуг өгбевис Шулуу Даваевич Куулар тыва хүреш федерациязының даргазынга дыка үр үе иштинде езулуг бердинген, мерген

Тыва хүреш дугайында

БЕДИК ДЕННЕЛГЕ ЧЕДИРЕР

угаанныг болгаш билдилгил удуртканының түңгелинде хүреживис, шынап-ла, оранчок бидик деңгелче үнүп, езулуг тыва чоннун чоргаарлы бооп бар чытканын чоргаарланып көрүп келдивис. Ол үе иштинде кончуг мөгелер: Аяс Монгуш, Маадыр Монгуш, Чимит Куулар, Алдын-оол Куулар, Алексей Хомушка дээш, оон-даа өске аныяк, шыырак мөгелер өзүп кээп, моол мөгелерни безин коркуда бергенин билер бис.

Ол шыырак мөгелеривисти үлөгер кылып алгаш хүрежин эгелээп бичи оолдар та чеже чүве. Бо кезек үе иштинде тыва хүреживистиң эртип турары-даа, мөгелерниң нити шынар-байдалы-даа, оларның кедип алган содак-шууда-даа, чоннун хүрештерге сонуургалы-даа болгаш өске-даа чүүлдери экижи, бай-шыдалдыг дарга-бошкаларны, садыг-саарылга кылып чоруур сайгарлыкчыларның болгаш анаа карачал кижилерниң-даа мөгелерге болгаш хүрешке «спонсор» деп кижичок билбес сөстүн тыптып келген үези ол-ла болгай. Хүреживис шору бидик чадаже үнүп, мөгелерге чүгле республикага эвес кожунга безин республикага ышкаш улуг хүрештер болуп, шүүлген мөгелерниң «чычаан-тергелер-биле» шаңнадып эгелээп, мөгелеривистиң Моолче кирип, аймактарга шүүп, Улан-Батор чедип, Моолдун Арзылаң, Чаан мөгелерин октап эгелээп үези база-ла бо-ла болгай.

Тыва хүреживис ынчаар шору бидик деңгелге чедип орда, федерация даргазының солушкуну болган болгаш дүжүлгөже Хоой-лужудулга палатазының депутады, кончуг аныяк, бай-шыдалдыг сайгарлыкчы кижини хүрешти херек болза акша-көпөек-биле-даа болза деткиптер боор деп бодал-биле ону сонгупкан чүве-ле болгай. Ынчангының бажын ыт чиген дээн ышкаш, баштайгы бичи шимчээшкиннерниң соонда, ол даргавыс ам шуут чыткен, эртип турар хүреш маргылдааларыңа безин келбес апарган. Болуп турар хүрештер Федерация талазындан кандыг-даа деткимче, дузаламчы көрбөй турар.

Сөөлгү эрткен Шагаа таварыш

рыштыр болган хүреш маргылдааы суг болза, шуут болза-даа кошкак, ыттан эрттирген маргылдаа болду. Тыва хүреш чоокта болбаан болгаш мөгелер-даа, көрүкчүлөр-даа эндерик чедип келген, чон кончуг сонуургалдыг, кижичок солун эгелээп. Ынчалза-даа үр болбаанда база эрги аарыг кирип — орта мөгелерни чарлаптар, кым деп мөгө хүрежи берди, кым октап каапты, кайыын келген мөгөл, мурнунда кандыг чедиишкиннерлиг турганыл, шыырак мөгелер аразында кандыг чадада чоруп турарыл — дээн чижекти айтырылгала харылаптар кижичок, аргажок чон шыладыр, уйгу кээр хүреш болду. Черле ынчаш бо чоокку үеде таптыг тода,

мөгелеривиске тыпсып эгелээп аттарны чүге тын эвес кылып кааны шуут элдептиг, чүл дээрге Аяс Моолга чеде берге, ооң мөгө ады Маадырдан куду бооп турар, чүге дизе Моолда баштай «Чаан», а ооң соонда «Арзылаң» деп ат тыпсыр. Моолда эл бидик ат «Авырга» болгаш ооң аңгы-аңгы чадалары, а бисте эң бидик ат — «Чаан». Мону эде көрүп, бир тускай, эң бидик деңгелдиң адын чогааткаш, тыпсып эгелээр болза эки. Чижээ-

лээрге, чүге «Күчүттен мөгө» деп болбазыл?

Ооң соонда ол «Чаан», «Арзылаң» дээн аттар чүге кожунун чергелиг, республика чергелиг болбас чүвел? (Азы Моолда ышкаш «Күрүне Чааны» дээн ышкаш аан.) Оон ыңай республика чергелиг улуг хүрештерге база Наадымга сеске чедир артып калган мөгелерге чүгө ат тываспас чүвел? Аныяк, улуг-даа мөгө болза, сеске чедир хүреживиске мөгөге албан ооң мурнунда ат чок-даа турган болза, бир атты тыпсыр кылдыр чаа дүрүмнерни черле Спорт агентилели база федерация дораан төлөвилээш, Чазакче чүве бе азы кайнаар чүвел бадыладып киризе чогуур.

Ажыгы-биле чугаалаарга, амгы үеде бис чүгө Аяс эң шыырак мөгевис деп билер бис, а ооң соонда кымыл, кайы мөгө каш дугаарыл, чылдың-на он эң шыырак мөгелерни чарлап, харын-даа чон таварыштыр оларны илеретсе кандыг чүвел? Ооң соонда Моолдан азы аймактарындан мөгелерден чалап, ол он шыырак мөгелер-биле хүрештирзе кандыгыл, ол шыырак мөгелерни Моолче кирип хүрештирзе? Ынчаар болза аныяк мөгелер ол он шыырак мөгелер аразынче кирер дээш дыка кызар-дыр ийин. Бир эвес моол мөгелер чалавас чүве болза азы боттарывыс Моол кирип хүрешпес болзувусса, хүреживис сайзыраваас-даа, чаңгыс черге турар, чүге дээрге Тывада Аяска күш чедер кижичок дөмей-ле чок, ынчангаш мөгелер шупту хүрешпейн чыткаш-ла, Аяска сагыжы-биле октадып алып боор-дур. Моолдарга октадырындан корткан херээ чок, ажырбас, кижичок октапас эвес, оларның бистен ылгалы чүл — артык холдуг, артык буттуг эвес, эт-ханын, күш-шыдалын-даа көөрге бистиң оолдар олардан дудавас, чамдыктары харын-даа олардан улуг, шыырак кылдыр көстүр. Чүгле көвей хүреживис, аргалардан эки өөренип, эт-хан, сири-дамырын үргүлчү бидик деңгелге тудуп, чалгааравайн хүрешке сеткилден бердинген чоруур болза, шыырак мөгө болурунун идегели бар боор

База бир демдеглексеп каар дээн чүвем — хүреш үезинде азы нити девиг үезинде билбес кижичок болза, кайда кым деп мөгө девип бар чыдарын билбес, а Моолда болза мөгө үнүп кээрге, ооң бергүнден чон ол мөгениң ооң мурнунда чедиишкиннерин, ооң кайы хире ат-сыптыг бооп болурун даап-даа болза билип болур болдурун ийин, чүге дизе моол мөгелерин бөгүнгө ооң чедиишкиннерин тускайлап демдегеп берип турар болгай.

А биске чүге ынчанмазыл? Ол дээрге өттүнгени эвес-тир, а хүрештеривис моолдар-биле колдунда дөмей болганда, ындыг ылгал демдектерни база киризе. Чүге Аяс, Маадыр азы Чимит девип үнүп кээрге, оларның өске чаа-даа хүреживис эгелээп мөгеден ылгалы чогул? Ужуру болза Аяс девип үнүп орда, ону шуут таны-

вазы тыва эвес кижичок безин чүү деп мындыг тускай, бир яңы мөгө үнүп ор бо деп, дораан айтыра бээр ужурулуг болза эки.

Ынчангаш алдарлыг мөгелер бир тускай демдектерлиг боор кылдыр оларның хевинге өскерилгелер кириери шуут албан, ону шуут доп-дораан шийтпирлезе эки.

База ол ышкаш бистиң мөгелеривиске тыпсып эгелээп аттарны чүге тын эвес кылып кааны шуут элдептиг, чүл дээрге Аяс Моолга чеде берге, ооң мөгө ады Маадырдан куду бооп турар, чүге дизе Моолда баштай «Чаан», а ооң соонда «Арзылаң» деп ат тыпсыр. Моолда эл бидик ат «Авырга» болгаш ооң аңгы-аңгы чадалары, а бисте эң бидик ат — «Чаан». Мону эде көрүп, бир тускай, эң бидик деңгелдиң адын чогааткаш, тыпсып эгелээр болза эки. Чижээ-

лээрге, чүге «Күчүттен мөгө» деп болбазыл?

Ооң соонда ол «Чаан», «Арзылаң» дээн аттар чүге кожунун чергелиг, республика чергелиг болбас чүвел? (Азы Моолда ышкаш «Күрүне Чааны» дээн ышкаш аан.) Оон ыңай республика чергелиг улуг хүрештерге база Наадымга сеске чедир артып калган мөгелерге чүгө ат тываспас чүвел? Аныяк, улуг-даа мөгө болза, сеске чедир хүреживиске мөгөге албан ооң мурнунда ат чок-даа турган болза, бир атты тыпсыр кылдыр чаа дүрүмнерни черле Спорт агентилели база федерация дораан төлөвилээш, Чазакче чүве бе азы кайнаар чүвел бадыладып киризе чогуур.

Ажыгы-биле чугаалаарга, амгы үеде бис чүгө Аяс эң шыырак мөгевис деп билер бис, а ооң соонда кымыл, кайы мөгө каш дугаарыл, чылдың-на он эң шыырак мөгелерни чарлап, харын-даа чон таварыштыр оларны илеретсе кандыг чүвел? Ооң соонда Моолдан азы аймактарындан мөгелерден чалап, ол он шыырак мөгелер-биле хүрештирзе кандыгыл, ол шыырак мөгелерни Моолче кирип хүрештирзе? Ынчаар болза аныяк мөгелер ол он шыырак мөгелер аразынче кирер дээш дыка кызар-дыр ийин. Бир эвес моол мөгелер чалавас чүве болза азы боттарывыс Моол кирип хүрешпес болзувусса, хүреживис сайзыраваас-даа, чаңгыс черге турар, чүге дээрге Тывада Аяска күш чедер кижичок дөмей-ле чок, ынчангаш мөгелер шупту хүрешпейн чыткаш-ла, Аяска сагыжы-биле октадып алып боор-дур. Моолдарга октадырындан корткан херээ чок, ажырбас, кижичок октапас эвес, оларның бистен ылгалы чүл — артык холдуг, артык буттуг эвес, эт-ханын, күш-шыдалын-даа көөрге бистиң оолдар олардан дудавас, чамдыктары харын-даа олардан улуг, шыырак кылдыр көстүр. Чүгле көвей хүреживис, аргалардан эки өөренип, эт-хан, сири-дамырын үргүлчү бидик деңгелге тудуп, чалгааравайн хүрешке сеткилден бердинген чоруур болза, шыырак мөгө болурунун идегели бар боор

База бир демдеглексеп каар дээн чүвем — хүреш үезинде азы нити девиг үезинде билбес кижичок болза, кайда кым деп мөгө девип бар чыдарын билбес, а Моолда болза мөгө үнүп кээрге, ооң бергүнден чон ол мөгениң ооң мурнунда чедиишкиннерин, ооң кайы хире ат-сыптыг бооп болурун даап-даа болза билип болур болдурун ийин, чүге дизе моол мөгелерин бөгүнгө ооң чедиишкиннерин тускайлап демдегеп берип турар болгай.

А биске чүге ынчанмазыл? Ол дээрге өттүнгени эвес-тир, а хүрештеривис моолдар-биле колдунда дөмей болганда, ындыг ылгал демдектерни база киризе. Чүге Аяс, Маадыр азы Чимит девип үнүп кээрге, оларның өске чаа-даа хүреживис эгелээп мөгеден ылгалы чогул? Ужуру болза Аяс девип үнүп орда, ону шуут таны-

деп бодаар-дыр мен. Бистиң чамдык шыырак-даа мөгелеривиске чалгаа чүве бар, бир-ийи катап шүглүй каапкаш, оон кончуг мөгө мен деп боданып-ла, орта белеткел кылбас, чүгө маргылдаа кээрге барып хүреживис, ындыг чоруктан езулуг мөгө уштунза эки.

Мөгө салыкчыларының дугайында: оларны бир тускай өөреткеш, экзамен хүлээдип, разряд азы кандыг-бир тускай ат азы демдек бергеш, оон хүрештерже киризе кандыг чүвел, база разряды улуг болган тудум, алыр шалыны улгадып турар кылдыр, а бир эвес хүреш үезинде тын эвес шийтпир хүлээп алган төлээде, разрядын кудуладып, оон кедерезе шуут мөгө салыр эргезин казып кааптар.

Эгезинде хүрештер болуру ховартаан деп демдегледим, бичи болгаш аныяк оолдар хүрежи шуут болбастан болгай (чүгле Наадымда), ынчангаш тыва хүреш сайзырадыр талазы-биле Чазак доктаалы-

даа бар ышкаш ийик, ол доктаалдың күсселдэзин хынап, ол чүвени кылбайн ат астып алган даргаларны бичи сиңдиргезе кандыг чүвел? Школаларда тыва хүрешти күш-культура кичээлдеринде өөредип турар бе, Аястың хүреш школазы аялдап турар бе, чеже кижичок хаара туттунганыл, башкылар, даргалар Аястың адын, алдарын бичи оолдар кижизидеринге чүгө ажыглавазыл? Моолда Осохбаярның, Батэрдэниң, Сухбаттың хүреживис турарын Моолдун бойдус чурумалдарын, аң-меңин болгаш өске-даа чараш чүүлдерин холуп тургаш кижиниң сагыш-сеткили көдүрүлүп кээр клиптер, теле-дамчыдылгалар кылып үндүрүп турар, а бис ону кылып шыдавас улус бис бе?

А Федерация даргазы ажылды бижыг холга алзын, оон башка ол аныяк мөгө шичилиг сайгарлыкчидан черле кедилиг чүве манап шыдавас-тыр бис. Хүрешке сонуургалдыг даргалар эндерик-ле болгай. Чижээлээрге, Чазак Даргазының оралакчызы Самойлов Хилик-оолович Монгуш — улуг мөгө уктуг кижичок-тир. Хүрешке езулуг тыва кижичок шыкаш бердинген болгаш хүрешти багай эвес сайгарар, мөгелер аразында хүндүткелдиг, 2003 чылда Сухбат баштаан моол мөгелерни ол дарга чалап эккелген болгай, ол хүрештерни тыва чон улуг сонуургал-биле көргөш, келир чылын база оон улаштыр чыл бүрү ындыг хүрештер болур боор деп ам бо хүнге чедир ынанып манап орап болгай.

Мээң бо көдүрүп турар айтырыларымын мооң мурнунда солуннарга үнүп турган хүреш дугайында бодалдар, айтырыглар ышкаш чиде бербес, а ону харылап турар дарга-бошкалар, оон бидик черинде орап дээр-ле кичээлгерге ап, албан харылар берип, дораан хемчеглерден ап, өгбелеривистиң арттырып каан бурун шагдан ойнап чораш чараш оюнувусту тыва хүреживистиң канчак чоокку үеде катап оон-даа бидик деңгелге чедирер бис деп чүвени боданыннар.

Сергей ДОРЖУ,
хоочун мөгө.

Доктаалды хүлээп алган

Бай-Тайга кожун чагыргазының коллегия хуралыңа бо чыл юбилейлиг чыл дээрзин демдегеп чугаалашкан.

Кожуунун тургустунганының 65, Тээли суурнун — 70, культура килдизиниң 65 чыл болур юбилейлерин шалыпчы күш-ажыл, бижыг корум-чурумнуг демдегеп эрттирер сорулганы салган доктаалды хүлээп алган. Кожуун чагыргазының даргазы Д.Ш.Д.Хертек белеткел ажилдарын чорударыңа кожунун бүгү албан черлеринге, организациаларга болгаш суму чагыргаларыңа тодараг план-биле ажилдарын дааскан. Хуусаа кыска болуп келгени-биле, кылза чогуур ажилдар хөй дээрзин айытпышаан, часкы хову ажилдарынче кичээлгени күштелдирериниң айтырыыңа доктааган.

Аныяк өг-бүлелерге

Кожуунун Төлээлекчилер Хуралының чөвүлел хуралы болуп эрткен.

Аңаа назы четпээннер ортузунга 1-ги кварталда кылып чоруктан ажилдарның түңгелдериң дугайында, кожунунуң назы четпээннер ортузунга ажыл чорудар комиссиязының харысалгалыг секретары, Ч.Х.Манган-оолдун дыңнадынын хүлээп алган. Эрткен чыл-биле деңээрге, назы четпээннерниң кем-херек үүлгедир чоруу 2,5 катап кызырылган болза-даа, Тээли суурда хөй болуп турарын дыңнаткан.

Ооң-биле чергелештир, ол-ла хуралга «Аныяктарга чурттаар оран-сава дугайында кожунун программаның күсселдизиниң дугайында» аныяктар ортузунга ажыл чорудар килдистиң эргелекчизи Н.Таргын-

ның дыңнадынын чугаалашкан. 2004 чылда — 4, 2005 чылда — 5 аныяк өг-бүлелерге чурттаар оран-сава-биле хандырылганы чедип алганын дыңнаткан. 2006 чылда мурнады хөгжүдөр национал программа-биле хөй тудулар планнатынып турарын болгаш суму чагыргалары бо ажылче онза кичээлгени улгаарынче уланган доктаалды хүлээп алган.

Семинар-өөредилгени эрттирген

Бай-Тайга кожун чагыргазының ажилдакчыларының кижизилге-биле, Бай-Тал суму чагыргазының девискээринде мурнады хөгжүдөр национал программа-биле канчаар ажилдап турарының хыналдазын чорутпушаан,

Бай-Тайгада ан медээлер

чурттакчы чонга боттуг дузаны чедирип, семинар-өөредилгени эрттирген.

Кожуунун өөредилге килдизиниң эргелекчизи А.А.Кунзук Бай-Тал ортума школазыңа, кожунун экономика комитетиниң даргазы Ч.К.Кашлык-оол суму чагыргазыңа, кадык камгалал шугумунун талазы-биле Р.М.Чудан-оол олар практиктиг дузаны чедиргенер. Бо ажыктыг өөредилгениң ажылын кожун чагыргазының даргазы Д.Ш.Д.Хертек боду баштап чорашан. Бо чогула ажылды өске суму чагыргаларыңа улаштыр организастарың чугаалашканнар.

Светлана САМБЫЙ-ООЛ,
кожуун чагыргазының килдис эргелекчизи.

СПОРТ СПОРТ СПОРТ

Апрель 14-16 хуннеринде Кызылда И.Ярыгин атыг спорткомплекстин бокс залына 17-18 харлыг оолдарнын аразына бокс маргылдаази болуп эрткен. Республиканын хоорай, суурларын-дан ниитизи-биле 100 ажыг оолдар киришкен бо маргылдаа чидиг демиселге эрткен. Олындыг байдалга эртер ужурулг-даа турган, чүге дизе, бо маргылдаанын тиелекчилеринден республиканын чыынды командазын тургускаш, май айда Новосибирск хоорайга эртер сибирядага Тыванын адын камгалап, оларны кириштирер.

Тывазынын адын камгалаарлар

- 3.-3. Андриан Хорлуу биле Павел Перепрыгин 54 кг
 - 1. Кундус-оол Иргит
 - 2. Аяс Монгуш
 - 3.-3. Айдыс Иргит биле Кежик Ооржак 57 кг
 - 1. Александр Сат
 - 2. Белек Сендажы
 - 3.-3. Кочага Орлан (Минусинск) биле Чаяан Мандан-Хорлуу 60 кг
 - 1. Сергек Ооржак
 - 2. Хеймер-оол Чолду
 - 3.-3. Кежик Куулар биле Алик Намдак 64 кг
 - 1. Эчис Сарыглар
 - 2. Айдың Шаравии
 - 3.-3. Шой Чамзы биле Кан Салчак 69 кг
 - 1. Херел Монгуш
 - 2. Чингис Хуурак
 - 3.-3. Айдыс Салчак биле Кежик Наксыл 75 кг
 - 1. Алаш Монгуш

2. Джеральд Марукян
Маргылдаанын тиелекчилеринге болгаш шаңналдыг черлерни алган боксерларга элээн черлеринин аайы-биле алдын-хүлер медальдарны, хундүлүг бижиктерни болгаш эртектерни белектерни – спортчу хептерни тывыскан. «Эң дээр боксер» деп тускай шаңналга Айдыс Куулар, «Эң чараш техника» деп шаңналга Александр Сат болгаш «Тиилегеже чүткүл» деп шаңналдарга Александр Доржу биле Айдың Иргит олар төлөтпег болганнар.

Маргылдаанын киржикчилеринге болгаш тиелекчилеринге ТР-ниң бокс федерациязынын хундүлүг президентизи Биче-оол Шырап байыр чедирип чүве чугаалааш, бокс спортунун республикага чоокку үеде улам хөгжүлдезинин дугайында, ол ышкаш тыва боксерларны олимпий оюннарынга кириштеринин дугайында сорулга тыва Чазак деңгелинде салдынганын аарыкчыларга болгаш спортчуларга чугаалап берген.

Юрий КӨК-ООЛ.

Чайгы оюннарга белен

Эрткен дыштаныр хуннерде Кызылдың спорт-комплексинин залына хоорайнын школаларынын 1992-1993 чылдарда төрүттүнген уругларынын аразына хол бөмбүүне маргылдаа болуп эрткен. Бо оюннарга оолдарнын 7 командазы, уругларнын 8 командазы киришкен.

Аарыкчы эш-өөрүнүн диңмиттиг деткимчезинин дузазы-биле оолдар аразына бирги черни Кызыл хоорайнын элээди уругларнын спорт школазынын командазы алган. Ийги-үшкү черлерин 9 болгаш 1 дугаар школаларнын оолдары үлешкен.

Уруглар командаларындан бирги болгаш ийги черлерни 1 дугаар школанын бир-ийи дугаар командалары алган. Үшкү черни

МӨӨРЕЙ: ЭҢ-НЕ ХӨЙ ЧАГЫДЫЛГА ДЭЭШ

Тыва Республиканын Федералдыг почта харылзаазынын Эргелелинин – «Почта России» деп Күрүненин федералдыг унитарлыг бүүдүрүлгезинин филиалынын почта харылзаазынын салбырларынын болгаш почтачыларынын аразына 2006 чылдың ийги чартында чагыдылганы идепкейжидеринче угланган мөөрейни эрттеринин дугайында

ДҮРҮМ

1. Ниити чүүлдери
 - 1.1. Мөөрейниң сорулгазы: Тыва Республиканын ФПХЭ-нин «Почта России» КФУБ-туң филиалынын почта харылзаазынын салбырларынын болгаш почтачыларынын материалдыг болгаш моральдыг сонургалын бедидеринин үндезининге оларнын аразына 2006 чылдың ийги чартында төп болгаш тус черниң үндүрүлгелеринин чагыдылга санын көвүдедери.
 - 1.2. Мөөрейни 2006 чылдың апрель 10-дан эгелээш, май 31-ге чедир чорудар.
 - 1.3. Мөөрейниң организакчызы Тыва Республиканын ФПХЭ-нин «Почта России» КФУБ-туң филиалы болуп турар.
 2. Конкурстун негелделери
 - 2.1. Мөөрейге киржирлер: филиал, почтамтылар, почта харылзаазынын салбырлары, почтачылар.
 - 2.2. Мөөрейниң шаңналдарына кирерлер болза:
 - почта харылзаазынын эң эки салбыры (парлалганын эл-бедеп көвүдээни, ниити тираж болгаш төп болгаш тус чер үндүрүлгелеринге чагыдылганын 2005 чылдың ийги чартынын деңгелинде 10-дан эвээш эвес хуу көвүдээни);
 - эң эки үш почтачы (хүлээп алган чагыдылгаларынын эң хөй ниити тиражы).
 - 2.3. Мөөрей түннелдерин күүсеткениниң дугайында мэдээни Тыва Республиканын ФПХЭ-ниң «Почта России» КФУБ-туң филиалыне 2006 чылдың июнь 5-ке чедир силерге эпиг харылзаа хевир-биле чорудуп болур силер: факс 8 (39422) 1-11-52, e-mail: podp@tuvapost.ru, даразында майык-биле чорудар (майыктың үлгерин капсырган).
 - 2.4. Мөөрейниң түннелдерин 2006 чылдың июль 10-га чедир үндүрер.
 3. Мөөрейни түннел шаңнаары
 - 3.1. Мөөрейниң 2 пунктузун күүсеткенде, тиелекчилерин алыр шаңналдары:
 - почта харылзаазынын салбырлары: шаңналдыг чер дээш – хөй янзы херегелдин дериг-херексели (ксерокс болгаш принтер).
 - Почтачылар аразына: Тыванын эң-не эки үш почтачызы эң хөй чагыдылга хүлээп алганы дээш даразында акша шаңналдарын алыр:
 - 1-ги чер – 2000 руб.
 - 2-ги чер – 1500 руб.
 - 3-кү чер – 1000 руб.
- Бүгү тиелекчилер Тыва Республиканын ФПХЭ-ниң «Почта России» КФУБ-туң филиалынын хундүлүг бижиктери-биле шаңнадыр.

Күш чок деп санаар

Эрзин кожуунун Бай-Даг ортумак школазынын Серен Семенович САГАРНЫН адына 2000 чылдың июнь 15-те тывысканы А сериялыг 5172084 дугаарлыг аттестадынын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

“ЭХНАТОН”

Дээди сорттун алтай далганын шоодайда — 410 рубль; 1-ги сорттун — 360, 2-ги сорттун — 260 рубльге садып турар бис; Минусинск далганын ГОСТ 1-ги сортту — шоодайда 330 рубль, ТУ 1-ги сортту — шоодайда 320 рубль, дээди сорттун — 300 рубльге (10 ажыг шоодайны садып алыр болза, бир шоодайдан чиигелде -10 рубль); чарба — шоодайда 80 рубль; дробленка — шоодайда 180 рубль; дээди сорттун алтай макароннары — 13,50 рубль (10 шоодайдан хөйну алыр болза, килограммдан 50 көп. чиигелделиг); чигир шоодайда — 1050 рубль; крупалар — (килограммда — рис — 18 рубль, гречка — 17,5, тараа — 12, горох — 7,50, көже — 8, манка — 9,50, овсянка — 9, тараа — 7 рубль); 29 рубльден өрү өртектиг хендир үстери; консервалар: 14 рубльден өрү өртектиг щи, борщ, солянка, рассольник; компоттар, томат пастазын, сүт, ногаан горошекти садып турар бис. Калбак ногаан шай база бар, өртээ — 150 рубль. Он чуурганын өртээ бисте 23 рубль. Шоколадтарнын, карамель, конфеталарнын асортиментизи элбек. Печенье — 27 рубль. Крекер — 28 рубль.

Бистиң адресивис: **Загородный пер., 19 "а", бааза "Эхнатон", склад 3** ("Обувь" баазазынын чанында), тел.: **5-38-40**.

Ипподром ажиттынар

2006 чылдың апрель 21-де Чөөн-Хемчик кожуунун Шами сумузуун колхоз тургузукчуларынын бирээзи, аът спортунун хоочуну Багай-оол (Орус Багай-оол) Серээвич Ондарнын адына тураскааткан ипподром ажыдышкыны болур.

- ПРОГРАММАЗЫ:**
1. Спортчу аъттарнын парады.
 2. Аът чарыжы (1, 2, 3 черлер дээш шаңналдарлыг):
 - улуг чүгүрүк аъттар;
 - аныак чүгүрүк аъттар;
 - челер аъттар.
 3. Тыва хуреш база болур — 1, 2, 3, 4 дугаар черлер шаңналдарлыг.
- Төрелдери.**

Бистиң эштеривис Татьяна Салчаковна, Сенчи Серенович Херттеринин чараш, чаптанчыг, эрескежээ дун оглу Бам-оол (Джоннун) дерзии өлүрүкчүлернин холундан аныак назынындан чарылганына хомулдап, ажил-агый аайы-биле ол үеде чедип шыдавазывисса-даа, эштеривистин

«Шын» солунну дамчыштыр

Чазын чаа-ла частып орап октаргайнын эң-не чараш чечээ ышкак энерелдиг эргим, ынак уруувус, уйнуувус, дуңмавыс Чечек Белековна ЮМБУУНУ сөөлгү орукче үдежи, бистин өг-бүлевиске таварышкан аар-берге чидиргини, качыгдалды үлежи, моральдыг-даа, материалдыг-даа улуг деткимчени чедиргенинер дээш Тыва Республиканын Чазанга, Россия Федерациязынын Президентизинин чанында Тыва Республиканын доктаамал төлээ черинге, республиканын Саң-хөө, Культура, Өөредилге яамыларына, «Чаңгыс эпиг Россия» политиктиг партиязынын Тывада девискээр салбырынын полит-чөвүлелинге, дайыннын болгаш күш-ажылдың хоочуннарыннын республика болгаш Кызыл хоорай чөвүлелдеринге, республика лицейинин дирекциязынга, «Шын», «Тувинская правда», «Известия Тувы» солуннарнын редакцияларына, «Тыва» телерадиокомпанияга, Москва, Кызыл хоорайлардан, Биш-Хем, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Тожу, Кызыл кожууннарындан келген дөргүл-төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, Чечешкавыстын башкыларына, чаңгысклассчыларына, эш-өөрүнге четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Чечек Юмбуунун ада-иези, төрелдери.

ханы кажыыдалын оларнын-биле деңге үлежип тур бис. Кажыыдалга алыспайн, ха-дуңмаларынарнын, ажи-төлүңернин чөлөнгижи болунар-эштеривис.

Бай-Тайга кожуун эмнелгезинге кады ажилдап турган хоочун эштеринер.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканын Чазaa. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел./факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетүр килдистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9397. Чагыг 40.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк «Тувакредит». Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязынын Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызынын Ортаагы Сибирьде регионнар аразынын девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээн.

Хережделдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массальг коммуникациялар талазы-биле агентилелинин типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туржугу-биле дүүштейн барып болур. Айттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыштары дээш авторлар боттары харыылаар.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.
e-mail:shyn@tyva.ru